

СУЧАСНІСТЬ

КВІТЕНЬ 1976 — Ч. 4(184)

В. СТУС: ПОЕЗІЇ

**СОНЕТИ У ПЕРЕКЛАДІ
І. КАЧУРОВСЬКОГО**

Д. СІЯК: ПАМ'ЯТІ ЄЖИ ЄНДЖЕСВІЧА

**В. СЕРЕДА: ПАЦИФІЗМ ЧИ
МІЛІТАРИЗМ НАШОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ
ДУМКИ**

**О. МЕШКО: ДО МІЖНАРОДНОЇ
ОРГАНІЗАЦІЇ АМНЕСТІЯ**

**М. ПРОКОП: З ПЕРСПЕКТИВИ
ОДНОГО ДЕСЯТИРІЧЧЯ**

**І. КОШЕЛІВЕЦЬ: ПО СТОРІНКАХ
РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ**

**“SUČASNIST” — APRIL 1976
KARLSPLATZ 8/III 8000 MÜNCHEN 2**

ПАНОРАМА НАЙНОВІШОЇ ЛІТЕРАТУРИ В УРСР

ПОЕЗІЯ — ПРОЗА — КРИТИКА

Упорядкування, вступні статті і біографічні довідки — Івана Кошелівця.

Обкладинка — Якова Гніздовського.

Мюнхен, 1974, 700 стор.

ПАНОРАМА — це антологія сучасної української радянської літератури. У книжці представлені 23 поети і письменники — 105 творами, і 8 літературних критиків — 14 критичними есеями.

Це цікава й корисна книжка для широкого кола читачів, а також добрий підручник-хрестоматія для студентів української літератури та середньо-шкільників курсів українознавства.

Ціна 15.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic off Germany

у США:

Nina Illytzykj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, 10025
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

КВІТЕНЬ 1976
Ч. 4(184)
РІК ВИДАННЯ ШІСТНАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність»

Редакційна колегія: Іван Кошелівець (головний редактор), Вольфрам Бургардт, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Марта Скорупська.

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріалів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в "Historical Abstracts".

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 30 und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien "Sučasnist" e.V.
Karlsplatz 8/III (Telefon 59 46 67)
8000 München 2
Bundesrepublik Deutschland

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij

Druck: Gebrüder Westenhuber
München 12, Heimeranplatz 4.

ВИСТУПИ ЛЕОНІДА ПЛЮЩА В ПАРИЖІ

Леонид Плющ 3 лютого ц. р. дав першу пресконференцію в Парижі, в залі Мютюаліте. Як зазначали з цього приводу паризькі газети, на ньому ще помітне перебування в ув'язненні, але виглядає він ліпше, ніж того дня, як прибув до Парижу. На пресконференції була зачитана декларація Плюща, текст якої подаємо нижче.

Я хочу через пресу висловити подяку всім, хто взяв участь у моєму визволенні.

Тут на Заході:

Міжнародному комітетові математиків, Міжнародній амнесії, робітничим профспілкам Франції, організаціям українців у всьому світі;

англійським, французьким, німецьким психіатрам; Комітетові проти використання психіатрії з злочинною метою в СРСР; комуністам Франції й Італії.

Окремо дякую французькому урядові, що надав мені і моїй родині можливість приїхати до Франції, Федерації народної освіти Франції за матеріальну підтримку й участь у влаштуванні моєї родини у Франції.

Особливе моє визнання і вдячність моїм друзям у Радянському Союзі, які з перших днів арешту робили все можливе для того, щоб моя справа стала відома широкій світовій громадськості — Ініціативній групі для захисту прав людини в СРСР, особисто академікові Сахарову і тим багатьом друзям, імен яких я ще не можу сьогодні назвати вголос.

Дякую всім людям, які допомагали моїй родині усі ці роки. Список цих людей дуже великий й охоплює багато країн світу.

Я одержав багато листів, поздоровлень, на які, на жаль, фізично неможливо відповісти. Я хочу через пресу висловити свою вдячність.

З усього потоку листів лише один негативний. Це цікавий документ, і я хочу тут його зачитати:

"Зраднику, деґенерате, якщо тебе випустили з Росії з гуманности, це є доказом, навіть зрадникам там є свобода. Точно і справедливо поставилися до тебе, посадивши ідіота до дому божевільних, ти, будши ненормальним, багато зробив пакости своїй Батьківщині, таку сволоч підбирають трести капіталів вони потрібні їм щоб продовжувати рабство трудящих мас, ти будеш танцювати під їх дудку, громлячи пропаґандою проти

Батьківщини. Але не забудь одне і тут робітник скине рабство. Палає Европа страйками, усюди люд проти паразитів, відвоюючи своє право життя і праці. Ім'я твоє відоме всьому трудовому людові, крім осуду, ти не заслужив довір'я робітничої маси, вийшов ти з народу, учився на народні копійки, що тут тяжко робітникам, подякував ти народові і Батьківщині... Будь проклятий покидьок роду людського з твоєю жінкою і дітьми.

Загидив народ і Батьківщину. Гівно треба обходити, бо сам будеш смердіти. От чому тебе викинули з дому для божевільних і з Росії.

Перекладаю тобі слова робітників французів, які дізналися що ти живеш у цьому місті".*

(Підпис нерозбірливий, адреса відсутня)

Коментарі зайві. Я певен, що французький робітник не міг би написати такого листа. Це погляд простого радянського сталініста. Ви можете бачити їх моральний й інтелектуальний рівень.

Мені дуже неприємна сенсація навколо мого імені. Але я сподіваюся, що ця сенсація притягне увагу широкої світової громадськості до становища інакочинаючих у Радянському Союзі і посилить боротьбу за права людини у всьому світі.

Коротко про себе і про мою "справу".

Під цю пору мені 37 років, за національністю українець. Закінчив Київський державний університет, за фахом математик. До 1968 року працював в Інституті кібернетики Академії наук УРСР. Формально звільнений за скороченням штатів, фактично — за листа-протест до газети *Комсомольская правда* у справі Гінсбурга-Галанскова.

З того часу не міг знайти ніякої роботи. У січні 1972 року заарештований за обвинуваченням в антирадянській пропаганді.

За що ж я потрапив до тюрми, а потім і до психіатричної лікарні?

У 1964 році, після повалення Хрущова я написав листа до ЦК КПРС, виклавши в ньому свої погляди на демократизацію СРСР. Лист випадково потрапив до КГБ. Зі мною розмовляли в КГБ, попросили стриматися від писання подібних листів чомусь протягом двох років. Я лишився на роботі і навіть пропагандистом, керівником філософічного семінару.

З 1966 року я почав писати статті для самвидаву. Це були статті про природу радянської держави, її ідеологію, про національні проблеми в СРСР. Марксист за переконаннями, я

*Лист поданий у перекладі з російської з бодай приблизним збереженням його стилю. — Редакція.

розглядав ці питання, базуючися на працях Маркса і Леніна. Я доводив, що сталінізм є термідоріанське бонапартистське переродження Жовтневої революції; що в Радянському Союзі побудований державний капіталізм, власність належить відчуженій від усіх клас державі, а не народові; бюрократія є прислужницею абстрактного капіталіста — держави.

У ділянці національній Радянський Союз продовжує політику царського уряду.

Я вважав, що революція в СРСР не можлива і не бажана, а потрібна поступова демократизація країни шляхом реформ зверху і пропаганди серед народу.

Бажаючи практично брати участь у боротьбі за демократизацію, я поширював самвидав, збирав інформацію для *Хроніки поточних подій й Українського вісника*, які освітлювали боротьбу за права людини в СРСР.

У 1969 році став членом Ініціативної групи оборони прав людини в СРСР, яка легально протестувала проти порушень Радянської конституції і Деклярації прав людини.

15 січня 1972 року був заарештований і приміщений у слідчий ізолятор республіканського КГБ в м. Києві. Мені інкримінували все те, про що я розповів вище.

На слідстві я з першого дня відмовлявся давати будь-які свідчення. Я знав, що кожне моє свідчення, навіть позитивне, про моїх друзів буде використане лише обвинуваченням проти них. Ні КГБ, ні прокуратура не цікавляться істиною. Я заявив слідчим, що вважаю КГБ антиконституційною організацією і не хочу бути співучасником в їх злочинах проти народу.

Ще в 1969 році моєму знайомому Бахтіярову на слідстві заявлено, що я шизофренік і перебуваю в психлікарні. Тому я з першого дня арешту був певен, що буду приміщений до Дніпропетровської психлікарні. Я розумів, що моя тактика на слідстві посилює цю небезпеку, але не хотів відмовлятися від своїх принципів.

У травні 72 року мене спрямували на так звану стаціонарну судово-психіатричну експертизу в Інститут ім. Сербського. Але всі шість місяців перебував у московській Лефортовській тюрмі. Рішення про спрямування на примусове лікування було ухвалене на підставі кількох розмов з психіатрами, серед яких були керівні психіатри Радянського Союзу — академік Снежневський, Лунц, Наджаров, Морозови. Було влаштовано дві експертизи. Як мені стало відоме пізніше, діагноза була: "млявоплинна шизофренія з юнацького віку".

З липня 1973 року до 8 січня 1976 року я перебував у Дніпропетровській спецпсихлікарні. Був підданий "лікуванню" ней-

ролептиками — галопіридолом, трифразином, пройшов два курси інсуліно-терапії.

У Дніпропетровській спецпсихлікарні приміщують головним чином душевнохворих — убивць, гвалтівників, хуліганів. Близько 60 осіб — політичні в'язні, переважно психічно здорові люди.

Це і такі, як Плахотнюк, Яценко, Рубан, Євдокимов, Лупиніс, які сидять за так звану "антирадянську діяльність", як і ті, що намагалися піти на Захід — "переходчики".

Жах "психушки" звалився на мене з першого дня. У палаті хворих було більше, ніж ліжок. Мене примістили третім між двома зсунутими ліжками. На ліжках корчилися від галопіридола хворі. В одного вивалювався язик, у другого вибалушувалися очі, третій — ходив неприродно зігнутий. Деякі лежали і стогнали від болю: їм дали ін'єкцію сірки. Як вони мені пояснювали, їх покарали за погану поведінку.

Усі хворі ходили у нижній білизні без гудзиків. Мені соромно було перед медсестрами, бо в такій одежі було видно статеві органи.

На дверях стояли хворі і благали санітарів випустити їх до туалети.

Наступного дня ранком я прокинувся і побачив, як два санітари лупцюють хворого. У день мене викликали на допит до лікаря Каменецької. Зайшов санітар і повідомив, що хворий кинувся на санітарів, а потім намагався повіситися в туалеті. Вона наказала зв'язати цього хворого. Вона увірвалася в палату і почала на нього кричати.

Хворі мені розповіли, що він ні на кого не нападав, а його побили за те, що він просився до туалети. Але ніхто не відважився сказати про це лікареві, бо боялися кари сіркою. Хворі почали глузувати з потерпілого, а він відповів на це: "Алеж вони будуть потім вас лупцювати".

Я приїхав до тюрми з гуртом злодіїв, які симулювали хворобу, щоб "відпочити" і підхарчуватися. На другий день вони всі призналися, що здорові — з жаху перед тим, що побачили.

Через тиждень мене перевели на другий поверх. Порядки тут були легші: від галопіридола майже ніхто не корчився, до туалети легше дістатися, хворі ходили в брудних, порваних... але піжамах.

Поклали мене на дощаному щиті між двома хворими — один вжко хворий, при цілковитій утраті людської подоби (спухлий, ходив під себе, онаніст). Невдовзі його перевели до лікарні загального типу, бо він уже помирав. Це звичайна практика, щоб "знизити" відсоток смертності.

Політичні в'язні відразу ж пояснили, що протестувати тут не вільно, бо за це — посилене лікування нейролептиками, ін'єкції

сірки, не пускають до туалети. Перед лікарями треба визнати себе хворим, відмовитися від своїх поглядів.

Спочатку я сперечався з ними, потім дійшов висновку, що це розумне.

Я познайомився з лєнінградським журналістом Євдокімовим — ентеесівцем. Почалися ідеологічні суперечки. Нас розганяли, називали антирадянщиками. Одна з медсестер сказала хворим, що ми — "жиди". Кілька хворих почали нарікати, що ми заважаємо їм спати вдень. Мене перевели до іншої палати.

Там теж був один політичний. Але його попередили лікарі, щоб він зі мною не розмовляв. Він мовчав.

Важко хворий на прізвисько "Містер" вигукував антирадянські лозунги і просив мене корегувати його маячні листи до радянських установ. Санітари обіцяли таємно передавати їх "на волю", а за це забирали всі його продукти. За два місяці він помер.

Санітари в лікарні — це кримінальні злочинці, які відбувають свій строк. Вони вимагають від хворих продукти, шкарпетки і т. д. За це випускають зайвий раз до туалети, збільшують порцію махорки. За відмову дати хабара можуть побити. Так побили Євдокімова. Я поскаржився лікарєві, і моє становище погіршилося. Кілька разів на день — обшуки, забирали махорку. Довелось дати хабара.

До туалети за режимом виводять вишикувано шість разів на день, з них три рази з перекурором. Хворі намагаються накуритися про запас, з чого блювання.

Мені призначили галопіридол у малих дозах. З'явилася сонливість, апатія. Книжки трудно читати. Я почав потайки вильовувати таблетки.

Через три місяці мене перевели до найважчого відділу ч. 9.

Сваволя санітарів тут менша, зате "лікування" набагато інтенсивніше. Нагляд суворіший, допити лікарів мають куди більше знущальний характер.

Мене помістили в так званій "надзорці", де перебувають агресивні важко хворі — одні б'ються, інші корчаться в нападах епілепсії, треті — плачуть, четверті — регочуть, п'яті — виспівують блатні пісні, шості — голосно розповідають про свою справу, про свої сексуальні пригоди, сьомі — просяться до туалети, коротко кажучи — бедлам.

Ось один з "переходчиків" — проситься до туалети. У нього нетримання сечі і дозвіл лікаря виходити до туалети кожнорчасно. Але санітари на це не зважають. Тоді він мочиться на підлогу в палаті. Такий вид протесту не лише в нього.

У туалеті картина ще гнітючіша: набито людей, точиться боротьба за місце до "очка", пошуки "бичків" (недокурків) серед використаного туалетного паперу. Деякі хворі тут таки їдять кал,

онанізуються. Мені не хочеться згущувати фарби: останнє було не кожного дня.

Мене вважали найнебезпечнішим хворим у тюрмі. Санітарам і сестрам заборонено було зі мною розмовляти, інших політичних, як зі мною розмовляли, попереджувано, що їм буде гірше. Коли один санітар почав брати в мене книжки з наукової фантастики, йому сказали, що він спілкується з "антирадянщиком". У ідальні я два дні сидів з політ'язнем. Нас пересадили до різних столів.

Якось протягом цілого вечора я проговорив з молодим убивцею — про наукову фантастику. Наступного дня його перевели в іншу палату. Більше того, лікарі закидали мені, що я товаришую з іншим убивцею, що було вигадкою. Одночасно закидали, що я ні з ким з хворих не розмовляю.

Для повноти ізоляції мені заборонено було ходити на кухню, у двір, щоб я навіть випадково не міг зустрітися з іншими політичними.

Уже за 8 місяців до мого процесу до Дніпропетровської тюрми прийшло розпорядження про те, щоб не допустити будь-якого мого контакту з київським лікарем Плахотнюком.

На допросах лікарі розпитували про мої зв'язки на волі. Я відповідав, що ці питання слідчого характеру, і відмовлявся на них відповідати. Самі допити були для мене мукою, бо торкалися моїх переконань і супроводилися знушальними коментарями. Були коментовані мої листи, листи моїх рідних. Коли моя дружина за щось нарікала на поведінку старшого сина і похвалила молодшого — мені сказали, що старший син на правильному шляху, а молодший — шизофренік. Натякали, що й моя дружина також ненормальна. А близька знайома, котра писала теплі листи — моя коханка, а значить, її листи вони передавати мені не будуть.

Взагалі лікарі пропонували припинити листування з усіма знайомими, бо вони всі антирадянщики, і моє листування з ними доводить, що я, вийшовши з лікарні, продовжу свою "антирадянську діяльність".

Після процесу над Якіром-Красіном мені запропонували написати каяття. Я запитав: "Невже ви вірите, що в дозрілому віці можлива така швидка зміна поглядів? Адже вони брешуть".

Лікар погодилася, що вони брешуть, але наполягала на моєму каятті.

Але мало було каяття, потрібно було довести, що воно щире, потрібно було довести, чому я вважаю себе психічно хворим. На останнє я обережно відповідав, що я не спеціаліст і не можу судити про своє захворювання. При цьому належить урахувати, що я не знав діагнози і не знав, що ж заперечувати.

Кілька слів про лікарів, їх моральний та інтелектуальний рівень.

Хворий питає: "Коли я вийду на волю?"

Лікар: "Коли я вийду на пенсію".

Один з хворих назвав лікарів гестапівцями. Йому призначили ін'єкцію сірки. (Після ін'єкції сірки — підноситься температура до 40°, місце ін'єкції дуже болить, хворий не може знайти собі місця від болю; у багатьох від сірки з'являється геморої). Цей хворий цілу добу голосно стогнав, від болю намагався сховатися під ліжком, у розпачі розбив вікно і склом намагався перерізати собі горло. За цим послідували нові кари, побиття. Він безнастанно питав у всіх: "Я помру?" І тільки коли він дійсно почав умирати і це помітив інший хворий, сірку скасували. І два дні давали йому кисень, вводили різні ліки. Врятували. Як я розумію, сірка йому була протипоказана.

...У сусідньому відділі хворий-кримінальний доніс лікарям, що троє політичних (один з них ні м і й) "ведуть антирадянські розмови". Цих хворих запідозрили в "змові". При обшуку в німого знайдено записку: "А скільки коштують апельсини?" — це було оцінене як шифрування. "Змовникам" почали вводити у вену небачені в лікарні дози барбамілу. У непритомному стані їх відносили до палати. Одночасно їм почали вводити сірку. І все це не пояснюючи, за що. Про "змову" стало відоме бічним шляхом.

...Лікар Е.П. Каменецька, яку хворі називали Ельзою Кох, похизувалася перед Євдокимовим, що вона купила Ремарку. Він дав їй прізвисько "Ремарка". Про це прізвисько донесли. Євдокимову призначено *галопіридол*.

...Лікар Любарська звертається до мене:

— Ви ж маленька людина! Пощо вам політика?

Я пояснюю, що однією з ідей комуністів було притягнення всієї маси трудящих до політичної діяльності. Більшовики теж були маленькі люди.

Відповідь: "Алеж ви не більшовик".

І пояснення: "Ваша ненормальність міститься в тому, що ви з юнацьких років цікавилися не своїми справами". (Вона мала на увазі, що я школярем брав участь у бригаді сприяння прикордонникам, потім був у легкій кавалерії, яка переслідувала злочинців, спекулянтів і повій, тобто був активним комсомольцем).

Про професійний рівень цих лікарів свідчить наступний епізод.

Я питаю цього ж лікаря:

"Чому в лікарні не застосовується психотерапія?"

Відповідь: "У психіатрії психотерапія не має застосування".

Я розповів про те, що я бачив і чув. Але мене просили розповісти і про те, що було до мене.

Становище хворих і здорових було набагато гірше. Санітари били за кожну дрібницю, забивали до смерті.

Лікар, що мене лікувала, Любарська, була завідувачем відділу. У її відділі санітари убили хворого. Справу зам'яли, санітарів відправили в табір. Любарську перевели до нашого відділу простим лікарем.

На початку 70-их років санітари відбили печінку політичному Григор'єву, він помер.

Видимо, такі випадки призвели до "пом'якшення режиму". Перевірити ці оповідання я не міг, але знаю про це і від політичних, у психічному здоров'ї яких не сумніваюся, і від кримінальних.

Підбиваю підсумок.

На що скероване подібне "лікування" і режим?

Це я бачу на своєму власному прикладі.

Перші дні повинні відразу ж морально зламати людину, знищити її волю до опору. Потім починається "лікування" нейрорептиками. Я сам з жахом бачив, як з кожним днем деградую інтелектуально, морально й емоційно. Швидко зникло зацікавлення політичними проблемами, потім науковими, потім дружиною і дітьми. Натомість виник страх за дружину і дітей. Мова стала уривчаста, коротка. Пам'ять гостро погіршилася.

Спочатку я гостро переживав, коли бачив муки хворих чи дізнавався про зраду деяких друзів. Потім усе це стало байдуже. Дія нейрорептиків поглиблювалася ізоляцією від здорових політиків. Хотілося не чути криків, бійок, сміху, плачу, маячіння. Цілі дні я лежав і намагався спати. У цьому допомагали нейрорептици.

У голові жодної думки. Лишилися лише думки: про туалет, курення і "хабарі" санітарам за зайвий вихід до туалету. І ще одна думка:

...Я мушу запам'ятати все, що бачу тут, щоб потім розповісти. На жаль, я не запам'ятав і сотой частини.

Не зважаючи на апатію, я боявся, що моя деградація необоротна. Я бачив важко хворих, про яких мені оповідали, що кілька років тому вони були здорові, з ними можна було контактуватися.

На моїх очах заломилися і занепали кілька політичних.

Мене дуже хвилює соматичне здоров'я Євдокимова і Плахотнюка.

Мушу підкреслити, що, завдяки протестам моєї дружини і друзів, відгукам західньої громадськості, моїм фізичним здоров'ям дуже турбувалися. Цього я не можу сказати про інших.

Я розглядаю свій виступ і цю пресконференцію як привід до того, щоб звернути увагу світової громадськості на становище політичних в'язнів в СРСР і закликати її посилити боротьбу за права людини у всьому світі.

Як комуніст за переконаннями, я хочу звернутися до комуністів Заходу. Перебуваючи у Дніпропетровській спецпсихлікарні, я дізнався про те, що до боротьби за моє звільнення приєдналися французькі й італійські комуністи. Я не думав, що це допоможе мені особисто. Мене утішив сам факт: він означав для мене, що ці комуністи борються за гуманний соціалізм.

Ми, радянські неомарксистичні, завжди з надією дивилися на КПІ, КПФ й Англійську компартію, ми сподівалися, що ці партії продовжують справу Чехо-Словацької компартії, реабілітують комуністичні ідеали і поставлять КПРС перед вибором між маосталінізмом і комунізмом з людським обличчям.

Я сподіваюся, що ці партії стануть на шлях активної боротьби за вихід з того сліпого кута, до якого зайшло все людство, як "соціалістичні", так і капіталістичні країни.

Тут, на Заході, я вважаю обов'язком свого сумління стати до боротьби за звільнення політичних в'язнів з тюрем, таборів і психіатричних тюрем в СРСР.

Тепер розгортається боротьба за звільнення моїх друзів: Володимира Букорського, Семена Глузмана, Валентина Мороза.

Я закликаю всіх чесних людей стати на цю боротьбу!

■ *По прочитанні цього експозе Леонід Плющ і Татяна Житнікова відповідали на питання учасників пресконференції. Того ж дня Леонід Плющ дав інтерв'ю паризькій газеті Ле Монд, у якому було заторкнене й національне питання. З уваги на важливість його, передруковуємо це інтерв'ю повністю.*

У вашій вступній декларації на пресконференції ви назвали п'ять осіб з шістдесятьох політичних в'язнів, що знаходяться у Дніпропетровській психіатричній лікарні. Хто вони такі?

Микола Плахотнюк — український патріот, він був лікарем; Вячеслав Яценко, інженер, український марксист, його приставлено до Дніпропетровського за два тижні передо мною; Василь Рубан — український поет, прибув до "психушки" один тиждень після мене; Борис Євдокимов — журналіст з Ленінграду, пов'язаний з НТС, якого в 1972 році переведено з подібної інституції в Ленінграді, до Дніпропетровського.

Нарешті Анатоль Лупиніс, випадок якого жахливий. На початку 60-их років цього молодого студента за "агітацію" запроторено до концтабору, звідки він вийшов десять років пізніше інвалідом: він

не міг рухатися без милиць. Єдина праця, яку міг знайти: продавати квитки на концерти. Його заарештовано в 1971 році за таких обставин: 22 травня українці щороку вшановують перевезення з Петербургу до Києва тіла Тараса Шевченка, українського революційного поета і малюра. Щоб позбавити цю урочистість будь-якого націоналістичного характеру, влада влаштовує навколо пам'ятника Шевченка розташованого в парку проти університету, свято дружби народів. Але населення призвичаїлося збиратися там, деклямувати поезії чи співати пісні. Лупиніс був заарештований у цей день, обвинувачений у "націоналізмі" і з того часу перебуває в ув'язненні.

Є ще Віктор Рафальський, учитель, який по війні належав до нелегальної комуністичної організації. Від 1954 до 1959 року його піддали шістьом психіатричним експертизам. Три з них, проведені в Ленінграді, визнали його душевно здоровим. Три інші, зроблені в Москві, встановили "психічні порушення". На початку 60-их років його ув'язнили у спеціальній психіатричній лікарні в Ленінграді за "писання й дружбу" з українською марксистською організацією. У 1968 році його, після конфіскації в його помешканні *Оповідання з минулих років*, яке він написав досить давно, переведено до дніпропетровського закладу.

Його обіцяли багато разів звільнити за умовою, що він знайде "цивільного опікуна", який міг би взяти його на свою відповідальність. Але ця п'ятдесятилітня людина не має нікого, крім матері, яка сама живе в ленінградському притулку для старих. Одна з медсестер лікарні все ж погодилася взяти його на свою відповідальність і поробила всі формальності стосовно опіки над ним. Тоді її викинули з роботи, а помічник директора шпиталю, відповідальний за дотримання режиму щодо ув'язнених, сказав: "Доки я тут працюю, він не вийде з лікарні".

Довідавшись про тиск, застосований до медсестри, Рафальський попросив її відмовитися від свого наміру.

Тоді я дав йому адресу однієї з наших знайомих, яка могла б, на мою думку, опікуватися ним. Він написав їй, але вона так ніколи й не одержала листа. Натомість молоду жінку покликали до відповідного органу влади, де їй сказали: "Гільдман, ви хочете виїхати до Ізраїлю?" Потім попереджено Рафальського, що їй не можуть довірити опіки над ним, бо вона моя знайома. Отож, ситуація Рафальського безвихідна і безнадійна.

Є там також брати Шатравські, ув'язнені єдино за той злочин, що хотіли залишити СРСР. Їм почастило перейти кордон до Фінляндії, але їх видали назад до СРСР. Я звертаюся до громадської думки всього світу з проханням довести до відома громадської думки Фінляндії про незаконність такого вчинку.

Нарешті, є там Вячеслав Ігрунов, молодий чоловік з Одеси,

заарештований на весні 1975 року. Його справу, що мала розглядатися в грудні минулого року, відкладено; тоді його піддано медичній експертизі, яка ствердила божевілля. Під цю пору трибунал ще не декретував ув'язнення його в "психушці". Це в загальному зворотний випадок Плюща: Ігрунова можна було б урятувати, заки він зазнає всіх жахів подібного ув'язнення.

Чи існує національна проблема в СРСР?

Вона існує і загострюється з року на рік. Візьмімо приклад України. Русифікація цієї республіки досягла нестерпного рівня. Національна мова у великих містах майже зникла. Звичайно є й українські школи, але їх програми не базуються ні на традиціях, ні на історії, ні на культурі країни. Це калька з советської школи. Українські школи змушені видавати за національного героя, наприклад, Петра І, — що був катом України, або ще зрадника Кочубея. Таким чином народ знає свою власну історію лише в спотвореній формі.

Відродження української культури на початку 20-их років — його назвали "розстріляним відродженням" — не тривало й десяти років. Бурхливий розвиток літератури, мистецтва, драматургії, історіографії був цілковито задушений у 1934 році. Те саме сталося з ленінською політикою українізації, запровадженої в 20-их роках. Тоді усі службовці зобов'язані були говорити українською мовою, і тодішня пропаганда серед народу сприяла добровільному сприйманню цієї політики. Але на початку 30-их років "українізаторів" обвинуватили в "націоналізмі" і zesядкували.

Доля селянства була ще трагічніша. Примусова колективізація призвела до страшного голоду 1931-33 років. З голоду померло близько шістьох мільйонів сільського населення.

У 60-их роках Україна зазнала нового відродження культури: школа українських перекладачів, приватний музей Івана Гончара, чудові поезії Василя Симоненка, Ліни Костенко, Ірини Стасів-Калинець, критичні праці Івана Дзюби, Івана Світличного і Василя Стуса, малярство Алли Горської. Під цю пору все це цілковито задушене.

От чому я й стою за відокремлення України від Росії. Бо лише в самостійній Україні була б можлива побудова соціалізму і врятування української культури.

Становище кримських татар, греків, месхів ще трагічніше, ніж становище України: їх депортовано до Сибіру і Центральної Азії, і під цю пору вони борються за повернення на батьківщину й за культурну автономію.

Чи є антисемітизм в СРСР?

Він там традиційний. По війні він набрав характеру погромів.

Антисіоністська пропаганда його значно посилила: він існує однаково як на рівні урядових установ, так і серед населення. Відомо, що євреєві важко вступити до університету, особливо на відділи точних наук, чи дістати будь-яку керівну посаду. Дехто з них, можливо, дістануть змогу виїхати, але велика більшість змушена буде жити в цих обставинах.

Від часу вашого виїзду з СРСР ви повторюєте, що ви комуніст. Отож, будши членом комсомолу, ви ніколи не належали до партії. Що означає для вас бути комуністом?

Це боротися за суспільство, в якому не буде тваринної боротьби дарвінівського типу за матеріальні блага; за суспільство, в якому дух звільниться на користь творчості від примату шлунку. Бо в своїй вродженій суті людські істоти обдаровані талантом. Але його треба відкрити і дати йому змогу реалізуватися.

Чи знаєте ви принаймні одну країну, яка йде по цьому шляху?

Певне, що ні! Там побудовано державний капіталізм, і якби одного дня він зійшовся в одній точці з Заходом, я боюся, що з цього вийшло б не що інше, як технократичний фашизм.

Державний капіталізм має певну перевагу над суспільством, побудованим на приватному капіталі. Він дозволяє колосальну концентрацію капіталу. Патріотична війна (друга світова війна) була виграна частково завдяки цій концентрації. Це дозволяє безсумнівно запровадити певні соціальні заходи, але вони мусіли б бути досконаліші.

Дух прازької весни, програма Дубчека і його приятелів, чи могла б вона відповідати СРСР і його населенню?

Програма Дубчека тотально несприйнятна для радянської бюрократії. Вона не хоче втратити свої привілеї і прерогативи, якими користується. Але мені здається, що для населення СРСР це був би єдиний і сприйнятний засіб вийти з політичного, соціального й духового сліпого кута, в якому воно опинилося.

Що ви думаєте про Солжениціна?

Це великий письменник, який відіграв велику роль у пробудженні духового життя в колах радянської інтелігенції. Я його дуже шаную і як індивідуальність і як мислителя; натомість його політичні погляди подобаються мені не більше, ніж погляди Достоевського. Але, як і в *Бесах* Достоевського, у нього можна знайти раціональне зерно. Мені треба було б над цим багато подумати.

Які плани маєте на майбутнє?

По тому, як ми зможемо відпочити і я цілковито зміцнюся духово, ми це вирішимо спільно з моєю дружиною. Найперше належить знайти працю.

ПОЕЗІЇ

Василь Стус

Вглядаюсь в осінні стерні —
куди ти біжиш, дорогого?
З-за обрію — хто поверне,
як холодно і волого?
За ставом — праліс холоне,
берез вітражі вогненні
все ваблять: подайся в гони,
за окраї безіменні.
Та прозимом осінь віє,
німує земля Сварога.
І сонце божеволіє,
бож холодно і волого.

Хлющить вода. І сутінь за вікном.
Прищухлі айстри вгорнено у морок.
Здається, від учора був вівторок.
А з ранку — гострий вічності пролом.
Пливе земля. І спокій сподіваний —
як тиша тиші. Як кінець кінця.
Хлющить вода. Так час спішить захланний
наблизити мене до реченця.
Від спогадів — одні чорніють вирви.
Дорогу розміновано — рушай!
Благословенні сходження і прірви,
і славен рідний і нищівний край.

Ти підійшла — а я тебе не ждав.
Не сподівався, що аж так нагально,
ні знаку не подавши — все відтрутиш,
щоб заступити всесвіт мій цілий.
Так, світ тобою став, ти — стала світом.
Чужим, як ти, німим, як ти. Як ти —
непроханим. Та чую — жаль обох вас
уникнути — чи брата, чи сестри?

І віщий голос подали вітри.
Ласкаві ластівки зашелестіли,
мов листя лип. І крики замигтіли
мені на лицах.
Тоді, очі втри,
моя зажуро. Поночіє світ,
гойднувся обрій — радости й доуки.
Сідають ластівки — мені на руки,
а серце — поривається в політ.

РОМАН ПРО ЛЮДСЬКЕ ПРИЗНАЧЕННЯ (II)

УРИВКИ З РОМАНУ

Емма Андієвська

А втім Федір ніколи не поспішав із висновками, даючи часові впорядковувати надто гострі й з внутрішнім приском явища, так само, як він ніколи не надав би найменшого значення розповіді Петра Бешихи про Перекотигорині свідчення на поліції з приводу того, що на Бешиху навалилися на сходах двоє вилицюватих з моржовими очима молодиків, яким лише Іван Козодуб та обидва Грінченкові близнюки, що саме вийшли були від Перекотигори, перешкодили затокти на смерть Бешиху, якби самому Федорові вже з іншої нагоди, однак теж на поліції, куди вони разом ходили свідчити про самогубство Ігоря Кам'янецького, — на власні вуха не довелося почути, як Перекотигора возить у решеті поліцаїв, хоча Федір ще довго розмірковував, чи не причулося йому все те через надмірну схвильованість смертю Ігоря, якого він напередодні мав відвідати й не відвідав через хвилеве заціпеніння душі, яке його інколи опадало без видимої причини (може, якби відвідав, нічого не сталося б, й Ігор залишився живий? Інколи вистачає й мачини, аби втримати людину від пастки, звідки нема вороття), бож тоді поліцаї ані не здивувалися (і це тоді, коли Федорові очі лізли на лоб), ані не поцікавилися, що ж бодай згрубша має на думці Перекотигора, виголошуючи подібні свідчення, які згодом у Федоровій пам'яті (попри вибачливі поправки на своєрідний Перекотигорин гумор, яким він не раз завдавав Федорові клопотів, бо Федір ніколи не знав, і йому здавалося, що того й сам Перекотигора не знає, коли той жартує, а коли говорить поважно) не трималися купи, а, головне, взагалі не виглядали на щось бодай трохи подібне до свідчень про Ігоря, хоча тоді на поліції від дещо зарізкого, ніж звичайно, Перекотигориного голосу, — а зовсім не тому, що Федір, промацуючи зачудованим поглядом зосереджених, аж сонних поліцаїв, раптом помітив (серце зупинилося, і кров стала відкручуватися назад, даючи місце просвітам, подібних до ясновиддя), як в Ілька Івченка (що теж, як і вони, прийшов свідчити про Кам'янецького) фосфорижують очі, — час розтулився йому в легенях, як море розступилося перед біблійним народом, і в Федоровім мозку (який не слухав ні досить голосистої розмови затриманих з дрібною крадіжкою нечесаних

молодиків за скляними матовими дверима, — молодиків він бачив на повен зріст, — і чомусь усі вони півколом стояли перед обвислим плечем поліцає, котре височіло над тулубом, замінивши плечі й голову, — щоразу, як сомнамбулічна секретарка на випростаних руках замість срібної таці з відрубаною головою, — той самий плавальний рух, — носила туди грубі акти, — ні приймача за диктовою із чотирьома віконцями перегородкою, за якою нудилися друкарки, — приймача, котрий щось повчальне, можливо, й справді в рамках шкільної програми, розповідав про екзотичні країни, не надлузуючи Федорові свідомости) назавжди пролягла клейка стружка Перекотигориного голосу, від якого тоді Федорові лезами ворухнулося в грудях: Перекотигора бреше, і його брехня (Федір шлунком це відчув, хоч і не годен був пояснити собі, чому це так) незбагненим чином має якийсь стосунок до Федора.

Тобто, на перший погляд ніби й не містилося нічого особливого в тому, що Перекотигора викладав подробиці, які не лише не стосувалися, а й явно затемнювали справу, і в яких Федір навіть згодом на чисту голову не здолав добрати тями, як то трапляється, коли звичайнісіньке, буденне довкілля від незбагнених душевних поторків нагло учуднюється, вислизуючи в іншу площину, бож Федір тоді, особливо, як Перекотигора забрав слово, затяго гнав від себе підозру, що Перекотигора далеко більше причетний до Ігоревої смерті, ніж Федорові того хотілося б, і тому він і ходить по колу, споруджуючи між собою й іншими захисні мури, куди він, кільце за кільцем, втягує й Федора, хоч і не називає його на ймення (Федір лише згодом від Юска Дитинця довідався, що тоді Перекотигора мучився від певності, — а цю певність навів йому сам Федір, хворий від припущення, що Перекотигора міг вдатися до злочину, — що він, Федір, убив Ігоря, хоч і словом не прохопився про це Федорові, навіть тоді, коли вийшла на світло, — кривавіша за Сташинського, бо значно ширша й підступніша — афера Івана Садового, засланого кадебівцями з особливим дорученням прорідити найсвідомішу українську еміграцію, до числа яких потрапив і нічим, здавалося б, так дуже й не примітний Ігор), і тому на запити поліцаїв розповісти про Ігореві звички, а особливо знайомства й обставини, коли саме це скоїлося, Перекотигора й говорив, мовляв:

"Це сталося значно раніше від того часу, коли третя імператорська конкубіна веліла переламати ноги й руки моєї матері, як і значно раніше від того проблиску, коли я, зійшовши на перші висувні приступці головного каналу, помітив на підвісних доріжках, споруджуваних проскрибованими будівничими під час розливу, відблиск роси на диньоподібних півоніях, ще заки наполохана служниця встигла підхопити мене під живіт і внести в

інше століття до неосвітленої спортової залі, загромадженої трапеціями, старими усвіченикованими піянінами й розмальованими портретами колишніх власників холодниками на кшталт єгипетських домовин з нежилых евакуйованих помешкань, над якими висіли мокрі рушники, — це сталося на тому розтині світанкової свідомости, коли людина вперше відчуває — амебою, органами травлення, самими ядрами клітин, — усвідомлення мозком приходить значно пізніше, який потім розкладає світ на поняттєві шухляди, — що вона живе і до неї в колодязню живу колбу душі поволі, жовток за жовтком, спускаються дотики зовнішнього світу. Це сталося на другому році мого життя у проміжку між вигуками першого обходу вігілій, за кілька століть до того, як почали вписувати в імперські анали імена тубільних будівничих, виводячи ініціали кіновар'ю. Це був пробний ранок декоративних із веселчаною серединою капуст, продаваних уперше, як новина, в центрі міста, де продавальниця скандувала чужинцеві з недержавних народів протейну назву квітки, якою були обсажені прогулянкові алеї мого дитинства ще тоді, як літочислення вели за розливами Білої ріки та ластівковими гніздами, що їх сушили, а згодом тушкували для посланців із пустельної країни, пізніше після зміни п'ятьох династій, за якими одразу ж був день на кілька років, і тільки короткими спалахами ніч. Ніч ночей. Але свідомість уже вбиралася в колодочки, і небуття поволі відступало, хоч і на короткий час, а це унедійснювало будь-яке насильство”.

Властиво, на слові "насильство" Федір, який зосереджено трудився збагнути, чому Перекотигора так докладно вимальовує перед поліцаями ритуал поховання понад дві тисячі років тому зігнаних імераторських конкубін (щоправда, згодом Федір не був певен, чи не підключилося до Перекотигориного голосу радіо), крізь своє базікання, як начинку в пірижку, простягаючи Федорові рятівну кладку (цю кладку Федір так відчував, ніби вона променювала з самої Перекотигориної душі, хоч і не тямив, чому Перекотигора так стареться), аби він, Федір, вибрався на сухе, і тому не перехресні запити поліцаїв, коли він востаннє розмовляв з Ігорем Кам'янецьким (тієї миті у Федоровій пам'яті і спливи Перекотигорині розходження з Ігорем, які первісно виникли з ненаситного кокетства миршавої Христі, що затялася їх посварити, аби мати навколо себе двох Іванів-покиванів, а тоді, завдяки Перекотигориній нетерпимості в любовних справах, — бож так Перекотигорі не бракувало витримки, — поширилися, — а це й навіяло Федорові проти його власної волі підозру, чи не допоміг Перекотигора, бува, перебратися Ігореві до прадідів, — й на Ігорів характер, звички й світогляд, підмінований, за висловом

Перекотигори, трухлявою іронією, якою Ігор інколи, може, й зловживав, ховаючи за словесними колючками надто чутливе, беззахисне нутро), Перекотигора, як кріликів з фіглярського капелюха, витягає з рота нескінченні назви рослин, аж Федорові мигтять в очах, бо йому в мозку починають проростати нетреби, Іван-трава, ведмеже вухо, якірці, собачі петрушки, приворотень, заячий канупер, скусівник, марунка, петрові батоги, а Перекотигора балакає й балакає, розчавлюючи всіма цими пижмами, бедринцями й шломницями будь-яку згадку про Ігоря, заради якого їх і зібрали на поліції, оскільки Ігорева мати, котра на цю страшну вістку прилетіла з Австралії, куди й Ігор мав невдовзі повертатися, ще тоді твердила, що то підступне вбивство, адже вона дослівно напередодні отримала докладного листа від сина, якого не могла написати людина, котра носить за думкою покласти край своєму існуванню (зрештою, хіба вона, мати, не знала своєї дитини? Чи ж він би таке вчинив? Та й чи випозичав би Ігор перед смертю латинську друкарську машинку передруковувати свою дисертацію, якби він носився з думкою відійти з цього світу?) — Федір саме тоді зауважив (усередині все зупинилося, а тоді крізь легені почали падати кусні вогню, але він зусиллям волі якось зупинив цей обвал), що в Ілька фосфоризують очі точнісінько так, як вони фосфоризували в Тараса Нагірного, коли він і Федір, ледве впакувавши до єдиного вільного таксі Марійку, Оришку Козелець й Безручка з виваркою-барабаном та гускою (яка на прощання крізь вітрове скло вистромила з авта абрикосову шию в напрямку Федора й грудним голосом проказала "Galia est omnis divisa in partes tres..."), самі вскочили до підземного ґаражу за рогом, звідки, не чекаючи, заки поліція, котра щойно почала прибувати на місце колотнечі, ще здалеку розпідкиши сиренами повітря, закінчить облаву, вичистивши найроз'юшеніших із тераси "Під зеленим розмарином", — підвальними сполучними коридорчиками й тунелями, крізь які Тарас знаходив лише для нього вирізнявані з п'ятьми проходи, вийшли під двері української католицької церкви.

Правда, тоді Федір, який дав себе тягти вперед Тарасові, часами мав враження, ніби вони мандрують не лише підземними ґаражами (зрештою, не тяглися ж під усім містом суцільні ґаражі?), а просто крізь мури й землю, яка одразу ж розступається, творячи перед ними кріплений тунелець, що за їхніми спинами одразу ж згортається обвалами ріні (і то зовсім не тому, що Федорові лускався череп від удару, що його він дістав від уторочкованого гевала в бійці, наслідком чого він зі струсом мозку опинився в лікарні, хоча Тарас списав це на кошт того, що Федір, якому він випозичив — бож Федір присікався

якраз не у відповідну хвилину, і Тарас не зміг відмовити, — всепрохідне слово, виснуване з теорії дзеркал Джиндри, — не послухався благальної перестороги й таки попхався до Києва, — а втім хіба ж існував на світі українець, якого не потягло б до Києва?, — де його одразу ж разом із тими студентами, котрі зібралися біля пам'ятника Шевченкові, заарештували й напевно провалили б голову, якби не Тарас, що витяг Федора звідти попри його волю, бож Федір затався: коли він, нехай навіть на якусь мізерну скалку свідомости піддавшись шлунковому гонові зберегти життя, врятується сам, лишивши на кадебівську поталу молоденьких хлопців, які не побоялися стати на прю з держимордним молохом, котрий на очах всього світу знову безкарно, і то дедалі лютіше й підступніше, вирізує найкращих серед українського народу, аби решту боязкіших, затурканіших і нетямущих з кастрованою душею, що не наважуватимуться домагатися найелементарнішого права бути окремою нацією, — зробити безіменною витирачкою для великодержавницьких чоботиськ на вході до передпокою червоної імперії, — коли Федір врятується сам, не вирвавши інших із біди, йому однак не буде життя, бо власне сумління спопелить його), але тоді Федір не мав часу розмірковувати, яким чином Тарас проводить його крізь мури, хвилюючися, чи доїхала Марійка без пригод додому, проте коли вони обоє опинилися перед дверима української греко-католицької церкви і Федір глянув на Тараса, то він побачив, що в того фосфоризують очі, якими він ниже маленьке, ледь помітне в світлі високо повішеної вуличної ляпки написане на друкарській машинці оголошення про курси української мови.

Звісно, коли Федір глипнув на Тараса ще раз, дивуючися, що особливого Тарас угледів на поживклій цидулці, то щойно тоді він і зауважив: Тарас ниже очима не оголошення, а чоловіка, на перший погляд трохи подібного до скоробагачка Сидора Залізка, вирядженого, як до театру, в смокінг і лаковані черевики, що тупцює біля оголошення, силкуючися його зірвати, й ніяк не подужає, наче це не звичайнісінький папірець на поржавілих припинках, а гранітна брила з Божими заповідями, якої він не годен ні на цаль підважити.

— Що ви робите? — мимоволі вихопилося в Федора, котрий ступив уперед, спіпнувши від трубноного відлуння, яке вогняним кущем вихитнулося й пішло від його слів по всьому місту, ніби це вимовив не він, а його немічним горлом озвався весь уярмлений український народ, що його нечистий єдинонеділимними лабетами старшого брата (а хіба Каїн не старший брат? Вічно ці старші брати!) заходився втовкти в небуття, і від цього палючого відлуння лаковані черевики й увесь усмокінгований Заліско

знялися тим самим, завбільшки з дзвіницю, вихором, що його Федір юнаком за тиждень перед тим, як його німці, схопивши в обляві на Подолі, забрали до Німеччини на примусову працю, подибав на шляху до Вишгорода, куди він подався був вимінати трохи харчів, бо хвора на виразку шлунку мати не могла їсти видаваного німцями на картки хліба з просяних висівок, що викликали криваве блювання.

Тоді Федір одразу збагнув, що то нечистий (бож саме таким бачили його старші люди, про що Федір не раз чув від їхньої торопленої кербудихи Даниленчихи, яку німці згодом розстріляли за те, що вона переховувала й допомагала всім, хто прибуджувався до її порога так, як вона сама, завдяки незбагненному щастю, із вимерлого від голоду села на Полтавщині прибудилася до однорукого п'янички-кербуда Даниленка, за якого вона згодом пильнувала будинок і особливо подвір'я, де вічно із сусідніх кварталів товклися ватаги малолітніх шибайголів, котрим Даниленчиха, навіть до тих, що в десять років могли пиронутися ножем беззахисного недотепу, вміла промовити до серця й озлобленого розуму ще й тому, що смерть, яка вивалила всіх її близьких, зробивши її, ставну дівчину на виданні, торопленою, випалила в ній страх, котрий обертав навколо людей на полохливих хробаків, що мліли від власної тіні, наслідком чого Федір від неї й чув багато дивних розповідей, — і це тоді, коли конопатий за далеко невинніші оповістки гноїв людей по Сибіру, де й Даниленчисі зігнати б, якби не виняткова ласка Провидіння, що зберегла її, аби вона дешицю розповіла, — зокрема ж про сатану та різні його подобі), котрий знову гуляє Україною (в який уже раз!), нагромаджуючи до неба трупів, і, заки усвідомив, що він Федір, чинить, перехрестившись (мати, відколи забрали батька, ніколи не говорила з ним про релігію, і всі свої молитви Федір знав від Даниленчихи), метнув ножа всередину вихора і, вже падаючи від смердючого струменя гноїсто-фіялкової крові (не дарма згодом кожну небезпеку для Федора заповідав собою фіялковий колір), що, бризнувши з осереддя вихора, звалив його з ніг, Федір, ще заки зімліти, запам'ятав той осяйний меч, котрий на секунду вдарив в усі клітини, зробивши його назавжди інакшим, ніж він був досі, а саме: він, Федір, бодай на якусь мить зупинив духа тьми, уперше зустрівшись віч-на-віч зі злом, яке тепер не даватиме йому промитої води (вже тоді Федір збагнув, а, може, — в наслідок унутрішнього потрясіння, яке відкинуло його з позему людини до позему дрозда, калкана, перегузні, — то лише прокинувся в ньому замулений досвід незчисленних поколінь: зло не терпить, коли з нього зривають личину, розпізнавши, чим воно є насправді, і намагається ліквідувати надто прозорливих свідків, аби людина

ніколи не тільки не добігла, а й навіть не усвідомила свого призначення, заради якого, як згодом запевняв Безручко, і пущено з нуля в рух усі галактики зі світами й антисвітами), бож влада диявола тримається виключно на тому, аби чоловіка залякати, звівши його до самих кишок, щоб він і гадки не мав випростатися з кривавого гнойовища й глянути на зоряне небо, яке саме тоді (хоч то сталося пекучого полудня) й увійшло Федорові в груди на шляху серед куряви, де він лежав із потовченою спухлою ногою, котра ще тиждень пізніше завадила йому вислизнути від німців, і з вивихненою рукою, яку йому вправила жінка дядька Пилипа, котрий підібрав непритомного на драбинчастий віз, гадаючи, що хлопця пристукнули нові господарі, й завіз до себе до хати, яка Федорові попервах здалася не хатою, а рухомою, завбільшки з Лавру, порхавкою, що посередині від Пилипенкового голосу надсипалася тропічним квітником, де переважали дерева-мальви, хоч пізніше в джунглях Федір ніколи не подибував таких чавунно-амебних, кожна завбільшки з долоню, морквяно-вогнистих квітів, фіртку кризь які до рослинного тунелю, — котрий може, й справді вів до Аїду, адже хто зна, де і які саме дороги ведуть до пекла? — їм прочинив їжатець, що їв сиру кортоплину з тим самим сумно-зосередженим виразом, як той інший їжатець, котрий так сподобався Федорові, ще перед війною в Київському зоопарку, куди Федора водила мати до арешту батька, — Пилипенків їжатець-фірткар, праобраз професора Будника, з яким Федір роками пізніше познайомився в Міттенвальдському таборі і який остаточно переконав Федора, замість клясичної філології, — замилювання до якої Федорові з пелюшок прищеплював батько, мріючи, що, бодай сина не калічитимуть, як його, і Федорові пощастить здійснити те, що йому самому не дали здійснити, — йти студіювати архітектуру, оскільки фах будівничого відкривав молодій людині ширші перспективи заробітку, ніж жебрацька філологія, з якою хібащо доведеться крутити коровам хвости на якійсь заокеанській фермі, де ласкаво нададуть притулок здоровішим безбатьківщинникам, — і, власне, тоді, — не виключене, що й справді від присутності їжатця, бо на Федора тварини завжди діяли заспокійливо, і він їх ніколи не боявся, — так, власне, саме тоді, коли Федір уже при звичаївся, що кризь глиняні стіни він бачить ліпше, ніж кризь побільшувальне скло, оскільки йому видно всю землю, а, якби він трохи напружився, то й усю світобудову, хоч це видиво покищо й затуляє собою Троянський кінь, над яким просто в повітрі Федорів батько точнісінько такий, як тієї ночі, коли його назавжди вирвали з Федорового життя, до лави, що на неї в поспіху поклали Федора, веде на повіді Ахіллових коней, котрі над вухом Федора

(щоправда, голосом Пилипенчихи, алеж то не міняло справи) заповідають Ахіллову смерть напевне тому, що коли Аїдові прихвосні в подобі вгодованих енкаведівців ввалилися до кімнати, батько чи то й справді вимовив це місце з Ілляди, чи Федорові воно само запалилося в мозку, оскільки тієї миті він, на відміну від матері, засліпленої від болю, нутрощами знав: це назавжди, батька він уже ніколи не побачить, — і, власне, саме тоді Пилипенчиха не лише заопікувалася Федоровими кістками, саднами й головою (адже Федір цілу добу маячив, не приходячи до пам'яті, хоча згодом усі події на цьому короткому, а в дійсності найдовшому відтинку його життя він пригадував з ясновидною чіткістю), а й поворожила, накликаючи на нього добру долю, однак попередила, що з усіх лих, про які він тоді ще поняття не мав, оскільки, — за словами Пилипенчихи, — він став на двобій зі злом, як це раніше чи пізніше стає кожна людина на життєвому шляху, — він, Федір, вийде неушкоджений, але розгубить усіх, найдорожчих його серцеві.

Зрештою, тоді Пилипенчиха говорила йому таке, що він спромігся зрозуміти лише роками пізніше, коли вже не німці, а радянщики заходилися винищувати найменший прояв українського самоусвідомлення, з кадебівницькими різакми чатуючи на кожен паросток, що проти їхньої волі з'являвся на світ Божий з-під могильної плити чавунно-чорносотенної всеросійщини, під якою ніяк не давав себе задушити український народ, хоч Федорові здавалося, особливо, як почали хвиля за хвилею котитися нові, дедалі лютіші арешти Україною, коли за звичайнісіньку розмову українською мовою у якомусь там Дніпропетровському, де навіть школи не лишилося українською мовою ("на нашій, не своїй землі!") звинувачували в "буржуазному націоналізмі" й запроторювали гнити в концтабори, — що це зашморг, з якого вже не виборсатися, а отже й кінець світу, бо коли вмирає людина, гасне зірка, а коли до ноги вирубують будь-який народ (не мій народ? — помиляєшся, — твій! — кожний народ, який вирубують, — твій!) за мовчазної згоди інших, удатніших (ох, ці українці, чого ж їх не вирубувати, цих "рабів німих"? їх вимордовують мільйонами, а вони навіть кричати не вміють, як інші пискатіші! Чи інші — просто не чують: не в той бік вуха? вітер не той? а чутність — не тільки маршова, а й сфер, — завжди по боці сильного?), а коли до ноги вирубують будь-який народ (а його ж вирубують, Господи, як же його вирубують!), загниває душа всесвіту й розлітаються на друзки соняшні системи, і тоді на порозі Судний день, і знову до нуля повертаються всі галактики, — як це, збиваючи вказівним пальцем вихорці в повітрі, пояснював Безручко саме тоді, як Федір зауважив: крук, якого приручив

Панас Полатайло, тягаючи за собою на шнурку клишавого пташиська по всьому місту, шматує Панасові печінку, на цироз якої нездужав Панас, нарікаючи на лікаря, котрий заборонив йому руйнувати спиртними напоями цей і так дещо підпсований орган.

Щоправда, коли Федір безсоромно вибалушився на Панаса, той, перехопивши Федорів надто закруглений погляд, вдав ніби він годує птаха смаженою котлетою, яку він притьмом схопив зі своєї тарілки, але попри те, що Полатайло блискавично завершив маскувальну маніпуляцію, Федір таки встиг побачити, як Панас запихає під полу піджака розстебнену на два нижні гудзики закривавлену сорочку, на яку збараніло вирячився і Юрко Кривошапка, хоча коли його згодом перепитав Федір, чи він запримітив, чим Панас відгодовує свого крука, Юрко промимрив щось невиразне, а як Федір до нього прискіпався, аби той йому відповів, не ухилиючися, гиркнув, нехай Федір іде під три чорти, бо в лікарні вмирає його мати на рак легенів, і він не годен ні з ким ні про що базікати, оскільки кров заливає йому очі.

Зрештою, Федорові самому кров заливала очі, але не тому, що Юрко не хотів з ними балакати про Панасового крука, як і не тому (тобто, трохи йи тому, тільки ж справді саму дрібочку), що тоді при Юркові стовбичив Рафаель Мікель-Анджельо Халява зі своїм синхронним подружнім доповненням, висушеним на кістку в наслідок хронічних дієт, а як дехто плескав (а чого лише не плещуть із заздросців ледачі язики!) в наслідок надто частих припинень вагітності, котрі не сприяли виструнченню талії (опасистий Рафаель, як це поспіль стається з тими, хто непримиренний до чужих вад тільки тому, що, завдяки розбещеній глевтяковій вдачі, сам не завдасть труду викоринити їх у собі, — в іншому завжди легше таврувати власні недоліки, — не терпів гладких і з гордістю не проминав нагоди похвалитися, мовляв, він негайно узяв би шлюбну розлуку з жінкою, якби вона прибула на вазі хоч на півкілограма, бо воно ще й так: сьогодні прибула на півкілограма, а завтра заявила, що він, геніяльний Халява — пересічність і дурбас, і щоб не вкорочував їй життя, — оскільки терпіти поруч себе драглисту тушу — жінка його терпіла, але на те вона й жінка, а не найдосконаліше творіння природи — чоловік, — терпіти поруч себе драглисту тушу — понад його сили, і цей погляд він поділяє зі своєю законною половиною), Катрусю-Атеною із записником (цей фіялковий записник, може, зрештою, він і не був фіялковий, хоч у Федоровій згадці він завжди набирав фіялкового кольору, Федорові кілька разів аж снився, лише уві сні записник незмінно перетворювався на реєстр мертвих, а Катрусю то на підземну секретарку Плутона, то на всі Ерінії нараз, то на тінь Еввідіки), яка невтомно сочила, аби й слівця не пішло в

непам'ять із висловлювань її подружнього генія, котрого їй пощастило надибати на якійсь із святочних академій і, завдяки своєчасній смерті Халявиної матусі, що не дозволяла пещеному, хоча вже й перестаркуватому, синочкові одружуватися, аби він не розпоршився на пелюшки й жінчині гієнні забаганки, з рішучістю, визрілою у першому Катрусиному плебейському подружжі, про яке вона не любила згадувати, через голови усіх навколишніх тороплених дівуль, що виписували залицяльні кола навкруги переогоданого Рафаеля, вдалося рвонутися собі в чоловіки, щоб пліч-о-пліч гідно прямувати в майбутнє з видатною людиною, в присутності якої завжди лагідний Юрко Кривошапка ставав роздратований і поганий, — а власне тому, що Федір (хоч він намагався перебороти цю давучку хвилю злости в собі, бо куди зайшло б людство, — тобто, вже зайшло, та й завжди заходило, хіба людина, вийшовши з печери, хоч трохи змінилася? — якби кожен шаленів від самої присутності того, хто йому не до вподоби?) сам починав вибухати (за що згодом його незмінно палив сором, що він не панує над собою), коли трохи довше вислухував Рафаеля, і то незалежно від того, чи Халява оповідав про незакінчені симфонії (вистачало Рафаєлеві розтулити рота й повести розблягузкування про свою теорію музики, — заснована, як він уточнював, на інших, ніж знаних досі, звукових коливаннях, оскільки навіть Шенберг не додумався розщепити сам тон, так би мовити музичний атом, — як Федора опадали сумніви, — і це попри свідчення Романа Навроцького, який чи не єдиний бачив Халявіні партитури, не забуваючи пророкувати їм п'єдестальне майбутнє особливо тоді, як Рафаель захоплювався Романовою грою на скрипці, — чи Халява здатний покласти на ноти бодай коломиюку, бож коли Рафаель узявся був диригувати святи української незалежності, йому розлізлася вся оркестра, яка нібито змовилася, аби засвідчити свою солідарність із Софією Крижанівською, котру Рафаель дискваліфікував як солістку, — хоча з миттю, як Халява щезав, Федір одразу ж розм'якав усередині, ладний списати всі ці сумніви на карб упередження, спричиненого не інакше, як його, Федоровим, поганим характером; упередження, котре, як і кожне упередження не мало нічого спільного зі справжнім Халявою), чи заходжувався розважати товариство масними анекдотами й просторікувати про любовні пригоди (це тоді, коли поблизу не стояла ревнива Катруся-Атена, що рідко траплялося), і ці анекдоти і любовні перипетії дратували Федора ще більше, ніж Рафаєлеві — усе це, за його висловом, із надмірної вимогливості до себе — незакінчені симфонії, бо Федір не міг уявити, аби десь справді, крім Катрусі, знайшлася жінка, котру хоч на мить привабила б

переливна туша Рафаеля-Мікель-Анджельо (Федір дав би собі голову відтяти, що й Катруся виконує при Халяві не жінчині обов'язки, а другої мами, і то навіть тоді, коли Катруся-Атена на монолітний подив усіх своїх знайомих народила близнюків і, — ще більша дивина, — зрештою, може, й справді людина ніколи не бачить найсуттєвішого в іншій, орієнтуючися на випадкові, ніби характерні, а в дійсності поверхові, захисні ознаки, які тільки затемнюють і утруднюють розуміння іншої істоти? — замість назвати нащадків бодай Кастором і Полідейком, як того очікували місцеві світочі, чи хоча б Сезаном чи Ван Гогом, — охрестив же Кость Прощук своїх дівчаток, Пеламідою й Атеріною, за допомогою професора Кили переконливо довівши трохи підпилону — тобто майже тверезому, що не густо бувало — отцеві Діонісію християнські первні іхтіології? — назвала синів Іваном і Данилом), чи, погладжуючи безкостими пальцями-ковбасками (батькові Халяви, колгоспному комірникові з-під Миргорода, — якому раптом заблаглося, — а, зрештою, чому й ні? Чому Цезареві вільно, а колгоспникові, гречкосієві, — ні? А хіба воно в суті не те саме? — щасливо вибравшись ще перед голодом із села, виводити свій рід, — ця думка вибрунькувала в ньому тоді, коли йому довелося на деякий час всотатися до того частково зросійщеного, частково й зовсім російського, войовничо ворожого до всього українського певного міщанського середовища, що, попри навколишні примусові рівність і братерство, — тоді коли генеральші чи й просто шляхетні вихованки дореволюційних вищих учбових закладів щасливі були працювати прибиральницями, — дружина професора Байбаченка, випускниця Безтужівських курсів, роками чистила убиральні, аби вивести сина в люди, — чи в ліпшому випадку — не розстріл же і не Соловки чи Магадан! — наймичками у пролетарських нових вельмож, — стінопробивно марило аристократичним походженням, — століттями насурмлені вищі якості блакитної крові попри революцію особливо цупко сиділи в головах тих, з кого тоді склався Халявине оточення, — яке і його, тоді ще зовсім зеленого, м'якого й податливого Халяву, підхопило на своє колесо, — а на яких лише колесах не обертається людство! — виводити свій рід від якогось полковника Халяви з шістнадцятого століття — тут проявилася неусвідомлена ним самим українська підшкірна стихія, бож не потягло ані на Романових, ані на інших уславлених всеімперських "ових", а на якогось там Халяву, — щоправда небожа Сапіги й Вишневецьких, — не додумався попервах вести родовід одразу від Зевса, Венери чи бодай малороса Мономаха, — а кому не кортить мати за предків провідну зірку? — і навіть, — після таборової практики, яка в

багатьох розвинула приховані, занехаяні провидінням здібності, — схрещеними бокоплавами — у цих бокоплавах посередньо завинив професор Кила з його космічною рибологією, — угербовувати всі свої листи, — батькові Халяви щойно в синові за активної допомоги просвітленої дружини з Коломиї поталанило здійснити мрії про голубу кров, добігши після еміграційного переміщення світу найпишнішого генеалогічного дерева, однак комірницькі пальці-ковбаски попри інтенсивну духову надбудову за одне покоління ще не встигли виструнчитися в кінцівки Паганіні), зронював глибокодумні зауваги про погоду, доводячи Федора до шалу.

Федір часто питав себе, чому все, що розповідає Рафаель, його завжди хворобливо дратує, порюючи колічками м'ясо й душу, адже якби те саме теревенив Юрко чи Перекотигора (а, власне, хіба ж таке інколи загинав Перекотигора? тільки дивним чином, то його, Федора, ніколи не разило), він просто не звернув би уваги, проте в устах Рафаеля Мікель-Анджельо (чи тут перемагав виключно зовнішній, фізіологічний момент, що в тій самій склянці велить відхилитися одній рослині від іншої й хиріти? — гора сирого, надто білого з нахилом до ластовиння, надто баб'ячого м'яса, яке природа ніби помилково надіпила чоловічою статтю, і ця виставлена на показ крихкотілість Халяви, — якби він нею бодай не хизувався! — й розпікала Федора, хоча він дружив із Леонидом Онищуком, остаточно збабілим від горілки і, щонайменше удвічі грубшим від Рафаеля, — якби людина розмножувалася діленням, як амеба, з Онищука вийшло б із п'ятеро ставних хлопців, — однак Онищукова зовнішність Федора ані трохи не роз'ятрувала, навпаки, біля Онищука він завжди чувся надиво затишно, ба більше, коли йому траплялося прийти лютим до Онищука, за кілька хвилин ця лють безслідно випаровувалася, хоча Онищук ніколи не пробував ані заспокоювати, ані навчати життя, взагалі ніколи не ліз до Федорової середини, самою своєю присутністю випрасовуючи душевні збурення, — натомість Рафаелеві — і зовнішність, — властиво, ця зовнішність якраз і була тією проєктованою назовні внутрішністю, яка доводила Федора до нападів ядухи, — і спосіб висловлюватися, — тягучий, чорний лакричник, що гофрованими жмутиками струмував із Рафаелевого писка, — і спосіб висловлюватися, — суцільні ходилиці: підскоки, присідання, піруети, — і взагалі саме, нехай і яке незначне, випромінювання Халявиного ества негайно вичакловувало з Федора демонів, про існування яких він і не здогадувався, — як тоді в Ігоря, коли Рафаель його так роз'юшив, хоч Федір того, — принаймні йому так здавалося, — не показав з виду, бо його, щойно блискавка пройшла мозком, опав страх, що він, Федір,

уперше в своєму житті засумнівався, — навіть згадка про те згодом кидала його в розпач, що він міг бодай на мить впустити в груди таку гідру, — чи вбивство — завжди злочин, прірва, з якої не видряпатися, — вистачало йому мимохідь зиркнути на сердечком викраяні вуста серед масної, дебелої Рафаелевої перепічки-обличчя), навіть коли Халява висловлював те, що й Федорові у спільному напрямку вкладалося в подібні думки, прошиває йому нутрощі ножицями, хоч він і пильнував, аби цього не виявити надто уїдливою заувагою чи дією, чого згодом не можна було б уже направити, бо в присутності Рафаеля у Федорові вимикалися внутрішні гальма, і його мозок, наче в дитинстві: виросту, удосталь натовчу тебе, і голову відірву, і ноги повисмикую! — заливають дедалі болючіші способи тілесних покарань для Халяви, і йому ледве вдавалося спинити цей диявольський шабаш, як свяченою водою, відкроплюючися безнастанними нагадуваннями, чи ж дійсно Рафаель винний у тому, що він, Федір, хворобливо реагував на все, що той говорив? і тому кожного разу, як Халява відходив, Федір потерпав і за свою роздратованість (невже провидіння випробовувало його, аби нагадати, на які принизливі напади гніву він здатний і яке нестійке й оманне те, що людина схильна вважати за стале?), і за надмірну гарячковість, в наслідок якої йому потім, шойно його кидало судомити, завжди ставало шкода Рафаеля, бо Федір дуже швидко відходив і тому одразу ж клав собі за обітницю, що наступного разу (а цей наступний раз незмінно кінчався, як і попередній) він буде вирозуміліший до Халяви, котрого ніжні батьки змалечку наввипередки (одиначок!) перегодували не лише їжею (вічна колотнеча з цими одинаками! Хоч Федір і сам належав до одинаків, проте ранне горе, — адже як забрали батька, йому довелося піклуватися важко хворою матір'ю, будши і нянькою, і кухарем, і хатньою господинею, і перекупкою — бігав на базар продавати материні утлі лахи, — ранне горе випало з нього телій одинаківства, хвороба, якої Рафаель просто не зауважував, бож батьки досить попрацювали, аби надмухати єдиного нащадка певністю, що весь світ має обертатися виключно навколо нього), а й уроєннями про його, Халявину, винятковість (а хіба не кожному здається, що його дитина народжена знімати зірки з неба? І десь на якомусь роздоріжжі в житті, хоча переважно й не там, де це людині ввижається, вона їх і знімає?), вище покликання, яке, може, й дане всім без винятку, тільки не кожний завдає собі труду продиратися крізь колючі дроти за цим покликанням, а переконання у своїй (так непомітно й засохлій) винятковості дорослому вже годі позбутися?

Скільки разів Федір натирався подолати підшкірну неприязнь

до Халяви, товкмачачи собі, чи ж винний чоловік за батьків-придурків, які пустили сметанчука у цей світ з такою унутрішньою ношею? І чи ж мало сенс юшитися на сараку за те, що його надто ніжна ненька й татуньо ще з колиски запрограмували на Рафаеля, та ще й Мікель-Анджельо? а в ньому самому забракло кебеті бодай трохи відстукати назад це запрограмування, — що, зрештою, не так і легко. Це тільки "легко зло входить у серце, та не легко виходить". А звідси й неосяжні претенсії — бути не тим, чим він є. Претенсії, котрі найбільше й дратували Федора, хоч він і розумів: з його боку далєбі смішно втрачати з цього приводу панування над собою, бо чи є кожний такий, як він є насправді? Що таке бути таким, як людина є? Чи людина те взагалі знає? Адже вона постійно міняється, і як їй схопити те, що в ній незмінне? Незмінне. Алеж чи знає вона, що саме в ній незмінне? Те, що кожної миті щоразу на іншому відтинку свідомости здається незмінним? Як Федорова незмінна неприязнь до Халяви? Справді аж така незмінна? Чому ж тоді на віддалі Халява робився Федорові майже симпатичний? Тобто, не симпатичний, це, либонь, перебільшення, просто якось розм'якали шпичаки випромінювань Халявиного єства, об які Федір вічно наколювався, а, може, децицю й справді: от-от симпатичний?

Звісно, це тільки на віддалі. Вистачало Рафаєлеві необережно скоротити цю віддаль, щоб Федора одразу ж кинуло в пропасницю, однак не виключене, що причина цього гніздилася не так у Халяві, як у Федоровій вдачі? Чи ж мав Федір право судити Рафаеля? Чи не був він сам для когось іншого такий самий нестравний: претенсійний, порожній, душа на ходилицях, як Халява? Самому себе не видно. Справжня людина? Несправжня? Які це плинні поняття! Яка людина непослідовна навіть там, де, здавалося б, іде над проваллям по линві, з котрої не збочити в повітря. І однак збочує. Бо чому, зрештою, він, Федір, не міг вибачити Рафаєлеві хоч би і якої там великої чи не великої претенсії, коли тоді на поліції, та й, властиво, аж доки не вийшла на світ Божий афера з Іваном Садовим і до божевільні не впакували неосудного бідолаха Свирида Худенького, якого, де треба, смикав за патріотичні ниточки Садовий, який виявився згодом і не Іваном, і не Садовим, Федір вибачав Перекотигорі (а що ж супроти цього якісь там кволі претенсії?) навіть убивство Ігоря?

Тобто, не вибачав, тут вмикалися неозначені, проте на диво ястручі зовсім інші душевні поторки, — всепроникальні пульсуючі стрижні гарбузового пилку, мікроскопічні соплчані нитки, протоплазмові мутри: базальтові альти (саме двигтіння) і крізь них, упоперек, навскоси, розсипища кольоратурних скалок неону,

— про існування яких він ніколи й не здогадувався; вибачати, — ні, не зовсім, але й не засуджував.

Властиво, тоді у стосунку до Перекотигори у Федорові непомітно для нього самого, — справді: грім серед ясного неба, і йому довелося лише ствердити, що таке з ним дійсно сталося, — загрозово зсунулися, втративши чіткі обриси, поняття добра й зла, котрі доти були непорушні. Тоді в ньому пройшов усепоглинальний обвал: однією (вцілілою від навколишньої апокаліптичної мутації) присковою часткою крізь усі клітини розпанаханого ества (Федір уже ніколи не міг забути того вітру, що тоді дмухонув його серединою) він ясновидно стверджував: людина, що відібрала життя іншій (незалежно від обставин і причин, — причини — зовнішні, а не внутрішні виправдання), знехтувавши людяністю, задля якої, може, єдиної, і світ творено, щоб із хижого м'ясожера вилущилася людина, стрибнула назад до позему звіра, секундним учинком відкинувши мільйони років повільного вилюднення до світла, і вибачати вбивство — це санкціонувати знищення іншої істоти, ставши й самому співубивником, внутрішньо скоротившись до нуля, — і однак перетинаючи й унедійснюючи це усвідомлення, якась інша частка його нутра, палючий, щемливо-немічний гнотик, ладний кожної миті вибухнути водневим смолоскипом, — пробачала й виправдувала, бож тоді на поліції Перекотигора не тільки не обернувся для Федора на мерзенну, ницу тварючку в людській подобі, ладну заради спасіння власної шкури (а часто навіть не задля спасіння, а з самого переляку перед можливою небезпекою, котра за мить обертається тінню від хмарини, якої вже й сліду не лишилося), перекусити іншій горлянку, ані трохи не мавши з того приводу мук сумління (де сумління усіх тих мільйонів убивць, які ще ходять по землі? чи це залежить лише від оточення, яке людину, — а де ж тоді вільна воля? — з коліски запрограмує на найнижче й найвище?), бож інакше хіба можливо, аби людина з такою немовлячою легкістю здолала нагромаджувати (і то дедалі ретельніше, кубометрами до неба) стільки трупів за кожної людоджерної доби, котра чатує на людську душу на кожному наймікроскопічнішому зламі свідомости, на кожному найнезначнішому життєвому закруті (хіба не від такої мачини в мисленні гинули цілі народи, імперії й континенти?), незалежно, чи йшлося про зайву літеру в абетці, спосіб думання (а це ж те саме), чи гагіографічну довжину бороди основоположника загумінкового вчення, згодом возведеного в непомильну, весь світ руйнуючу догму (всі догми непомильні й руйницькі, і що людоджерніші, то непомильніші, ймовірно, хоча б тому, що людина засадничо не терпить інакшости, нове завжди лякає небезпекою

повороту до хаосу й небуття, бож хіба нетерпимість — це не своєрідний, нехай тупий, нехай нищий, але таки захисний інстинкт самозбереження, що його природа вклала в усе живе, на різних площинах свідомости давши йому інше осмислення? — наслідком чого згряя шпаків і задзьобала канарку, що вилетіла з клітки, на очах у Федора тоді, коли він щойно повернувся з Перу і жив на горищі в Данька Бабинського, який щоранку викидав з вікна сітку ловити передранкові, наснажні сни, щоб за допомогою їхньої енергії, як альхемики збирають росу для виготовлення філософічного каменя, скеровувати в рятівному напрямку долю світу, — як це він пояснював нетямущому Федорові), — а його серце лускалося, вболіваючи за Перекотигору, як за самого себе (щоправда, згодом, як усе вияснилося, хоча за те вияснення Вячеслав Колодій заплатив життям, Федір з подивом ствердив, що за себе він ніколи так не вболівав, як тоді за Перекотигору, котрий не доводився йому ні сватом, ні братом, але, видно, якийсь кусник Федорового ества, не знати, яким чином, з'єднував його з Перекотигорою на тих глибинах, куди не досягає розум, бож інакше хіба Федір так потерпав би за Перекотигору?), і він силкувався витягти його на рятівну кладку, випростати (нехай і крізь шпарку) над каральними мечами, вдмухнути надію, що цей із суцільних вогневергальних пашек сірчаний просвіток ще якось обернеться на пелюстковий світанок, а, головне, незалежно, як справа далі покотиться, він, Федір, Перекотигорі не суддя, хоча саме тоді, як Перекотигора просторікував про імператорських конкубін, Федора заливала не підозра, а майже маячна певність, що Ігорева смерть — не самогубство (ще того ранку, як Дмитро Шаповал прибіг до нього з новою, що Ігор наклав на себе руки, Федір одразу вичув: то не самогубство, і це відчуття його не зрадило), а Перекотигорині значно глибші й давніші, ніж то Федорові спочатку здавалося, порахунки, які рано чи пізно мусіли закінчитися ґвалтовною смертю чи Перекотигори чи Ігоря, оскільки ні один, ні другий не могли дихати тим самим повітрям, хоча згодом, — проте не від Перекотигори, який і значно пізніше ніколи не сказав про це й словом не прохоплювався, а від Юска Дитинця, — Федір довідався, — і то лише тому, що Юско вихилив дещичю зайвого, затявшися, ніби він не хмеліє, — що тоді на поліції Перекотигора мучився, однак не за себе, як то Федорові здавалося, а за нього, Федора, щоб він остаточно не засипався, розповідаючи про Ігоря подробиці, які потрапила розповідати лише людина, котра бачила небіжчика в останню хвилину.

ШЛЯХОМ СОНЕТА

ДЖАКОМО ДА ЛЕНТИНІ

СОНЕТ*

Я бачив дощ, як з неба йшов без хмари,
Як поставала ясність з темноти,
Як обертавсь на кригу племінь ярий
І сніг холодний починав пекти.

Гіркими як стають солодкі чари,
Солодкість виникає з гіркоти,
Стихають між суперниками чвари,
Між друзями росте жадоба мсти.

Я ще дивніше бачив від Амора:
Він раною мені загоїв рану,
Згасив вогонь горінням на вогні.

Життя, від нього дане, — смертна змора.
Та знов палю я ватру полум'яну:
Бо віттар свій віддав Амор мені.

ЧІНО ДА ПІСТОЯ

СОНЕТ 109

Гидую тим, що іншим до вподоби.
І цілий світ давно мені обрид.
Чому ж я радий? Ось мій відповіді:
Двом ворогам, що б'ються, повні злоби,

Обличчям, де від шпаг — шрамів оздоби,
І кораблю, що тоне, й гине слід.
Та щоб новий Нерон прийшов на світ,
І щоб красунь спотворили хвороби.

Мені розваги й радощі не любі,
А тішить меланхолія лишень.
Безумця я вдавав би день-у-день;

Вклонитись я б хотів плачу і згубі,
Насправді щоб позабивати всіх,
Кого на смерть в думках прирік моїх.

*Сонети да Лентіні датовані 1241 роком.

ФРАНЧЕСКО ПЕТРАРКА

З КНИГИ КАНЦОНЬЄРЕ

СОНЕТ 219

Надранній спів пташиний, повний жалю,
Удосвіта одзвонює долини,
Де дзюркіт від текучого кришталю
Наниз вузькими річищами рине.

Золотокоса, сніголиця краля,
Що любить без омани і підміни,
Мене збудила блиском свого балю,
Коли старсму пестила сивини.

Вітаю я Аврору й сонце з нею.
Вже й друге сонце — бачу я — встає,
Що був я ним засліплений — і є.

Два сонця прокидаються з зорею.
З них перше — зорі в небесах затьмить,
Та зникне в сяйві другого за мить.

СОНЕТ 338

Ти, смерте, світ без сонця залишила,
У зимній тьмі; сліпим, без стріл — Амора...
Вже зваба в наготі, краса є хвора,
І нести мій тягар мені несила.

Ізгоєм — гречність, на чесноту — змора...
В журбі я сам, мов іншим і без діла,
Що світлий пагін цноти смерть скосила.
Як прима згасла, то навіщо втора?

Повітря, море і земля тужити
Над людством мали б, що без неї — наче
Без геми перстень і без квітів луки.

Але живу її не знав ти, світе:
Знав тільки я, що плачу тут з розпуки,
Та небеса, чий скарб — з ким я плачу...

ХУАН БОСКАН ДЕ АЛЬМОГАВЕР
Перший еспанський поет-петраркіст

СОНЕТ

Як після хмарно-грозової днини
Надвечір тішить лагідна погода,
А коли ніч минає горобина,
Є в соняшному сяйві насолода, —

Так у душі моїй, що з муки гине,
В цей пізній час панують мир і згода,
Оновлення і спочину години,
І від усіх турбот її — свобода.

Та дорого обійдеться це свято,
Бо сильні ліки коштують багато,
За борг — з лихвою платиться потому.

Так мандрівник зупиниться в знемозі
У холодку спочити при дорозі —
І знов рушає у ще гіршу втому...

З італійської та еспанської
переклав

Ігор Качуровський

ПРОЗОВА ТВОРЧИСТЬ ЕММИ АНДІЄВСЬКОЇ У СВІТЛІ ТРЬОХ ЇЇ ТВОРІВ

Лариса Микита

Емма Андієвська znana читачеві радше як поетка, ніж як авторка прозових творів. Це, мабуть, тому, що маємо більше антологій української сучасної поезії, ніж антологій прози, і більшість її творів появлялася до недавнього часу в поетичній формі. За останні кілька років авторка збагатила свій прозовий дорібок ще двома імпазантними творами: *Герострати* (1970) і *Роман про добру людину* (1973).

Прозові твори Андієвської є тим захоплюючі, що в них авторка дуже своєрідним способом сполучає сучасну тематику та сучасні формальні ефекти в літературі з проблемами, які можна б вважати традиційними, а рівночасно актуальними сьогодні. Тематичні мотиви та формальні засоби, наявні в прозових творах авторки, виразно віддзеркалюють впливи чи споріднення їх з такими літературними течіями, як сюрреалізм, екзистенціалізм чи початкові риси структуралізму.

Але оригінальність творчости Е. Андієвської полягає в тому, що хоч впливи іноді й помітні, вона ніколи не наслідуює інших, тільки використовує частинно формальні ефекти так, щоб вони творили оригінальну цілість в її творчости.

Цікаво простежити, які саме філософічні питання розв'язує авторка в *Тиграх*, *Геростратах* і *Романі про добру людину*¹ та як цілі її техніки й тематики змінюються мірою того, яка загальна проблема в кожному творі стає для неї найважливішою. З хронологічного погляду можна побачити, що більш-менш та сама тематика та формальні засоби проявляються в усіх трьох творах. Натомість залежно від того, яка проблематика переважає, деякі технічні засоби зникають, а інші розвиваються. В загальному Андієвська майстерно орудує формальними засобами, вживаючи їх дуже своєрідним способом, щоб обґрунтувати й підкреслити

1. Емма Андієвська, *Герострати*, Нью-Йорк, Сучасність, 1971; *Роман про добру людину*, Нью-Йорк, Сучасність, 1973; *Тигри*, Нью-Йорк, В-во Нью-йоркської Групи, 1962. Ці твори обрані тому, що інші годі було одержати на час. Отже, всі зауваги про прозову творчість Андієвської стосуються тільки до цих творів.

зміст твору. Тому форма і зміст у неї творять одну цілість. Часом, щоправда, здається, що авторка тратить контроль над своїми творчо-експериментальними засобами, так що вони стають зайвими декораціями у творі. Все ж це вада не аж так істотна, щоб понизити художню вартість твору.

Коли читати *Тигри*, перше, що впадає у вічі, це неймовірне багатство творчої уяви. Хоч оповідання в цій збірці багато складніші, ніж дитячі казки, але своєю уявою нагадують до певної міри наївний дитячий світогляд, якому питоменна риса пояснювати ті феномени, які для старшого вже мають один незмінний сенс, різними неймовірними причинами. Та інші риси оповідань виявляють, що ці дивні пояснення не є просто казкові, а радше наближаються до сюрреалістичного світогляду, в якому вважається, що "раціональні пояснення і сама лише логіка дають наче б лише деградовані карикатури багатой складності безпосереднього переживання".² Тільки в Андіївської немає таємничої, романтичної атмосфери, як це в загальному буває в сюрреалістичних творах. Це наслідок того, що в багатьох цих оповіданнях авторка не має на меті описувати красу та небуденність світу, коли на нього перестати дивитися очима буденних звичок, а радше фантазія в її оповіданнях підкреслює в уявній формі саму можливість нового світогляду. У *Тиграх* з екзистенціальними мотивами переплетені зацікавлення в формальних засобах та філософічних проблемах сюрреалістів.

В загальному оповідання виявляють такі особливості: спонтанне, вільне від звичок сприймання реальності подане як вартісне само в собі і вартісне тому, що використання уяви може довести до нечуваних досягнень для добра людства. Сили людської уяви й розуму непереврені, тільки треба їх охоче розвивати. На жаль, звичайно людина, яка живе уявою, завжди є чужою для інших, самотньою, замкненою у світі, яким інші погорджують або намагаються знищити тому, що самі бояться новим способом спостерігати світ. У різних наświetленнях вище-згадані думки проявляються найясніше в таких оповіданнях: "Баштан", "Тигри", "Рослини", "Леви", "Пристрасть" і "Зосередження".

Остаточна самотність людини — це одна з важливіших концепцій філософії Сартра. Тільки в його розумінні це є трагічна істина, а в *Тиграх*, хоч самотність є також приреченням людини, у ній немає нічого трагічного. Вона є часом навіть і бажана, як свідчать оповідання "Ріка", "Подорожі", "Вибір" та "Рішення". Така є доля кожного, хто вирішує переступити межі буденного світу і

2. John Cruickshank, *The Novelist as Philosopher*, London, Oxford University Press, 1962, стор. 195.

хоче відкривати непересічно багаті та могутні простори свого внутрішнього світу ("Віддалі", "Балакухи"), навіть якщо це рішення невідкличне ("Коні") і межує з божевіллям та смертю ("Мандрівні вогні", "Злодії").

Очевидно, вищезгадані думки спрощують зміст поодиноких оповідань, подають тільки загальний сенс оповідань у їхніх взаємовідносинах, а не сенс кожного оповідання зокрема. *Тигри* можна трактувати як цілість (хоч усі оповідання не становлять одноцільності), тому що є наявні два об'єднуючі елементи. У першу чергу майже кожне оповідання є подане від анонімного "я" без назвиська, без точно окресленого середовища, без глибших стосунків з іншими людьми. З другого боку, "простота і ляпідарність мови створює враження, немов усі ці чудні події, що їх авторка описує — це буденні справи: трапляються вони людям кожного дня".³

Доходячи до загального, семантичного змісту збірки *Тигри*, можна ствердити, що йдеться про універсальні істини: люди, зображені в оповіданнях, є анонімні і тому символізують усе людство. Так само тому, що "Баштан", "Простори" чи "Дресування коней" трактують у фіктивній формі досить важливі побутові проблеми (важливість свіжого повітря, про яке забувають у щоденному житті, важливість свободи руху чи загальні сучасні проблеми нашої цивілізації), над якими люди звичайно не замислюються, можна ствердити, що інші оповідання без явно побутової тематики є також символічні і криють у собі щось важливіше від чисто уявних описів. У них підкреслене те, що люди не спроможні сприйняти якийнебудь світогляд, який не стосується офіційно утверджених заскорузлих форм життя ("На пошті", "В ресторані").

З такого погляду подорожі можуть стати символом внутрішніх подорожей (мотив, який часто повторюється). Тому що в оповіданні "Мандрівні вогні" ці подорожі ведуть близько до божевілля та смерті, можна сказати, що в усіх внутрішніх подорожах криється така можливість. З того самого приводу можна включити "Балакухи" до оповідань, які зображують силу людської уяви, якщо прийняти, що голос є одним із засобів, якими можна відтворити уяву.

Коротко кажучи, практика змішування чистої фантазії з нормальними та побутовими подіями, які представлені у фантастичному світі, дає певні результати: це штовхає читача в бік алегоричної інтерпретації, бо під прикриттям фантазії криються філософічні та соціальні проблеми. Практика, яку знаходимо

3. Богдан Бойчук і Богдан Рубчак, (упорядники), *Координати*, т. II, Нью-Йорк, Сучасність, 1969, стор. 361.

насамперед у Кафки та в багатьох сучасних авторів, що були під його впливом.

Тут треба зазначити, що часте вживання звірів та рослин в уявних поясненнях світу підкреслює факт, що в нашій міській цивілізації природні елементи є більш чудні, ніж були б фантазії технічного характеру.

Як уже сказано, не всі оповідання в збірці представляють собою змістову цілість. У деяких, котрі знаходяться поза межами такого об'єднання, видно ті самі формальні засоби, які були застосовані в інших оповіданнях, а деякі виявляють цілком нові формальні засоби чи тематичні зацікавлення. Наприклад, в оповіданні "Жонатий чоловік" знаходимо знову подібне до Кафки, хоч без страждання, яке завжди наявне в цього письменника. Герой оповідання не розуміє, з яких причин з ним діється те, що діється, і його спроби вияснити ситуацію неуспішні. Остаточно він кориться своїй долі.

"Географічна мапа", з одного боку, нагадує одну з ситуацій, питомених Кафці: людина безсила в світі, де все є ненормальне, а з другого — це оповідання є варіантом на тему подорожей, з яких вороття немає, незалежно від того, чи вони початі свідомо, за власною волею, чи ні. Засіб надавати цілком нормальній події небуденних наслідків знаходимо в багатьох оповіданнях Андіївської.

"Зміна помешкання" в фіктивній формі натякає на те, що в нашій цивілізації є звичай назбирувати багато матеріального краму. Це зроблене способом, який нагадує деякі п'єси французького абсурдиста Йонеско, де матеріальні речі, маючи власну волю, заповнюють людський світ.

Оповідання "Пожежі" виглядає як ще одна спроба створення світу, де нормальні правила логіки та фізики не діють. "Риби" нагадують французький "новий роман", де речі та події описані феноменологічно, задля опису речей самих у собі, які не надавалися б до жодної інтерпретації. На жаль, в контексті цілком нейтрального опису виявився майже неможливим. І оповідання "Риби" не становить винятку, бо плач баби і заспокоюючі слова продавця: "Він ще повернеться" витворюють бажання якогось не випадкового, а інтегрального поєднання між описом риб і трагедією баби. Такого сполучення, на жаль, немає, й оповідання, як і деякі праці Робб-Грійє виглядає не закінченим.

Та чи всі оповідання в *Тиграх* творять одну цілість, чи це є тільки поодинокі експериментальні оповідання, в яких де-не-де виринають подібні формальні чи змістові мотиви, це остаточно не найважливіше. Важливіше є те, що можна встановити, що багато з оповідань свідчать про "необмежені можливості людини, коли

вона звільнена від вимог світу, в якому живе”,⁴ і про інші з цим споріднені проблеми. Оповідання, які виявляють спорідненість, є тим майстерні, що зображують два семантичні рівні, де одні й ті самі мотиви та елементи надаються до різних філософічно-соціальних інтерпретацій, але твору як цілості не годен порівняти до ілюстрації якоїсь однієї ідеї, і не можна його однозначно інтерпретувати. Такий ефект часто трапляється в творах Кафки.

З одного боку, оповідання в збірці виявляють сюрреалістичну та екзистенціалістичну проблематику і форма цих оповідань цю проблематику обґрунтовує. Але з другого — ці оповідання — це замислення над проблемами самої літературної творчості. Мова йде про людську уяву, а література — це результат людської уяви. У такому наświetленні небезпека, яка криється в рішенні подорожувати, і неможливість відкликати таке рішення можуть дуже легко стосуватися самого процесу літературної творчості. Це стає спеціально можливим, коли зауважити, що оповідання, про які йде мова, часто є дуже абстрактні, так би мовити, оповідання про можливі оповідання. Подорожі є часто не окреслені, неточно схарактеризовані. “Екзотична країна” чи “Океан” це не дуже точні означення, це не описи, а радше загальні та універсальні схеми описів.

Треба звернути увагу на одну слабкість у *Тиграх*. Оповідання є дуже цікаві й багаті, коли їхні елементи скомпоновані таким способом, що в них входить у гру різна проблематика, яка виявляється в тих самих елементах. Цілком інше, коли автор в одній праці намагається окреслити дві чи три проблеми, які ні в чому не є споріднені. Це виходить найяскравіше в оповіданні “Простори”. Оповідання спочатку розвиває у стилі фантазії проблему людського нехтування найціннішим, якого легко позбутися, але важко, а то й неможливо пізніше віднайти. “Свіжість” чи “простір” у цьому випадку можуть бути символом внутрішньої свободи чи навіть таки в більше практичному сенсі стилем життя, який нам відбирає фізичні простори чи простори часу. Та при кінці оповідання знаходимо тему цілком нову, тему жадоби й заздрости багатих: чогось вони ще не встигли придбати, а інші вже мають. Авторка користується тією самою символікою в обох випадках, але посеред оповідання міняє її значення. Це калічить стислість структури твору, бо вводить на самий кінець чужі елементи.

Але таке застереження, навіть якщо і слушне, не зменшує мистецької вартості цих оповідань, в яких авторка виявляє небуденну уяву та спроможність замислюватися художніми

4. Maurice Nadeau, *The French Novel Since the War*, trans. by A.M. Sheridan Smith, New York, Grove Press, Inc., 1967, стор. 63.

засобами над важливими літературними та життєвими проблемами водночас.

У романі *Герострати*, який появився дев'ять років по *Тиграх*, авторка акцентує інші проблеми й застосовує нові формальні засоби. Одначе, багато чого з *Тигрів* залишається живим у тій самій чи легко зміненій формі, хоч часом з іншою метою на думці.

Як у *Тиграх*, так і в *Геростратах* оповідач тримається осторонь від інших людей, або така роля є йому накинена. У *Геростратах* авторка зображує це засобом, коли люди говорять самі до себе, але це дає не порозуміння між ними, а лише окремі монологи. Таке трапляється з Домом на літературному вечорі, між оповідачами снів та в інших епізодах. Цей стан самотности, бажаний у *Тиграх*, не є свідомо бажаний у *Геростратах*, хоч при кінці його конечність є прийнята. Проте, оповідач несвідомо таки, здається, хоче цієї самотности, бо в єдиному випадку, коли він може порозумітися з людиною — з своєю дружиною, він цього не робить.

Повторюється також у *Геростратах* зацікавлення в рішеннях, у виборі життєвого шляху. Та заки порушимо цю тему, яка стосується того, що є змістово найважливішим у *Геростратах*, треба б занотувати деякі інші ефекти та засоби, які є в романі.

Авторка далі користується сюрреалістичним засобом, надаючи дивних і неочікуваних причин щоденним подіям. Тільки цим разом, як побачимо пізніше, цей засіб грає іншу роль, ніж у *Тиграх*. Прикладів такого засобу знаходимо у повісті безліч. Навіть уже на першій сторінці, де тиша вулиці пояснена тим, що її забули надати акустики, коли будували.

Споріднені з цим засобом є описи подій в уявному світлі, за якими криються дуже прості пояснення (в подробицях описаний дивний стан оповідача по вечорі з молодиками, який легко пояснити пиятикою, до якої оповідач не привик), перемішані описами подій, які таки є явно нереальні чи уявні. Це також має точне місце в ідейній системі роману.

Знаходимо ще один важливий елемент, який має свої основи в оповіданні "Балакухи": дивні сили та метаморфози голосу — елемент, який у *Романі про добру людину* будемо ще частіше зустрічати. У "Балакухах" голос набирає фізичної сили. У *Геростратах* він має різні дивні впливи на слухача: емоційні (спокій), а то й фізичні (параліч). Голос, а радше слова мають також силу конкретизуватися, найчастіше перетворюючися на "миляні бульбашки". Крім слів, різні матеріяльні речі зазнають метаморфози, включно з людьми (епізод з оповідачами снів). Ці метаморфози підкреслюють непевність зовнішнього світу та суб'єктивність наших спостережень.

Формальні засоби, які авторка стосує в *Геростратах*, не

обмежуються тими, які вже є в *Тиграх*. Нові засоби є дуже майстерно опрацьовані та грають важливу роль в обґрунтуванні та підтримці ідейного змісту роману.

Одним з цих засобів — включення безлічі побічних інтригоповідань у властиву розповідь, як оповідання Поліклета, "Смерть старої людини" та тексти снів. Часто також читач здає собі справу, що люди, які говорять, майже непомітно переходять з одної теми на другу, а потім на третю і т. д., так що тяжко зорієнтуватися, як остання тема споріднена з першою, і здається, що це непотрібна дигресія. Наприклад, коли молодики критикують теорію Дома, їх розмова переходить з цієї теми на дискусію про християнство, а далі і про всі релігії. Далі йде мова про геростратизм, тому що кожний молодик виявляє себе як герострат, але це вже не має нічого спільного з теоріями Дома.

Найцікавіший спосіб такого переходу з теми на тему маємо тоді, коли він залежить від одного чи кількох слів, які, коли їх повторити, ведуть читача не лише в іншу тему розмови, але і в інший світ. Цей засіб уживає французький автор Селін, але Андієвська застосовує його частіше і з багатшою уявою. Ось маємо приклад такого ледве помітного переходу з одного світу в другий за допомогою кількох слів:

"Кит важко бухнувся мені на ноги, розлетівшись на скалки світла, і від того світла я почав терпнути... У нього [відвідувача] на краватці відсвічувався місяць. З краватки місяць пересунувся на ріку... і зупинився на поплавці. Потім вайлувата тінь заступила собою поплавець. Я відчув що хтось стоїть передо мною, і, ще отетерілий, підвів очі. Передо мною, замахнувшись на мене дрючком... стояв рудий..."

Одним словом, почавши в нереальному світі, за допомогою одного слова, "місяць", яке міняє місце в тексті, читач непомітно опиняється в реальному світі.

Ще є один дуже наявний, однак, проблематичний формальний ефект повторювання, та про це поговоримо пізніше.

Вичисливши різні мотиви та формальні ефекти, які є в *Геростратах*, треба б тепер запитати: як же ці всі елементи пов'язані в одну цілість?

В загальному змістово Андієвська досліджує дві рівнобіжні проблеми, які є формально обґрунтовані, а структурально об'єднані тим самим способом, що його ужив Пруст. Одним словом, повість є замкненим колом: кінчаючися словами — "Отже хто я? Хто кожен з нас?", — вона кінчається на пункті, де оповідач готовий почати писати свою повість, в якій він хоче відтворити події, які йому вияснили б, як він дійшов до цього питання.

Особисте "я", яке авторка змальовує в *Геростратах*, подібне до екзистенціалістичного "я": "... особисте 'я', що його шукав

екзистенціалізм, — це індивідуальне 'я' кожної людини, що його вона мусить викувувати собі з тих безглузких обставин, з тих беззмістовних обмежень, що їй дано".⁵

Споріднений з цим є певний аспект структуралізму, який упорядковує тотальності переживань в логічно послідовну цілість.⁶ Хоч у структуралізмі менше ваги присвячено індивідуальному "я", ця літературна течія не відкидає тих людських істин, які попередні течії відкрили, лише підкреслює вагу кожної дрібниці тому, що коли ніщо не має сенсу, то одна подробиця така сама важлива, як кожна друга. А при *Геростратах* треба згадати структуралізм тому, що упорядкування зовнішніх подій таким способом, щоб вони мали хоч хвиливе значення, є дуже важливе в романі, і важливість кожного, навіть на перший погляд зайвого, деталю є підкреслена від самого початку:

"Вулиця не відіграє жодної ролі в тому, що я збираюся оповідати, але я боюся пропустити найменшу подробицю, що пролила б світло на історію, яка зо мною трапилася".

Оповідач остаточно визнає:

"Я не знаходжу жодного опертя ні в мені, ні поза мною. Я не знаю як упорядкувати всі ці події, не знаю як розуміти найпростіше, бо тепер усе, чого я торкаюся, здається незбагненим".

Одним словом, він з хаосу, де все має рівну вагу, мусить збудувати своє власне "я" і надати значення світові. Щоб підкреслити власне цей аспект людського життя, де всі дрібниці можуть бути рівно важливими, авторка уживає засіб дигресії, побічних інтриг та оповідань. А щоб підкреслити, що все на світі діється випадково, без логічної причини, порядок, в якому подані ці всі дигресії, різні дискусії, реальні та нереальні події, інтриги та оповідання, залежать виключно від не конечно логічної течії думок оповідача, від його пам'яті, на яку можна тільки більш-менш покладатися.

В загальному хаос зовнішнього світу віддзеркалює розклад внутрішнього світу оповідача, який повільно тратить віру в твердо й певно окреслене своє "я", свій характер чи природу, натомість доходить до свідомости нового світу та нових відповідальностей.

Цей процес до відкриття, що певности ані в світі, ані в собі немає, повільний і оповідачеві не бажаний: від початкового певного — "я антиквар" до кінцевого — "Отже хто я?" — оповідач цесили намагається зберегти певність самоозначення. Він невпинно повторює: "я, солідна людина", але одночасно невпинно

5. Marjorie Grene, *Introduction to Existentialism*, Chicago, The University of Chicago Press, 1948, стор. 41.

6. Peter Caws, "What is Structuralism," *The Partisan Review*, vol. XXXV, No. 7 (winter 1968), стор. 80.

з неспокоєм стверджує в собі "наростання рис, яких... раніше не зауважив". Як його питають, який у нього характер, він відповідає: "Припускаю, такий, як у всіх. Нормальний". Це — "такий, як у всіх" є дуже важливе, бо воно узагальнює на все людство результати досліджень оповідача. Допомогає в узагальненні абстрактне, безособове зображення дієвих осіб й остаточно вказує на таку інтерпретацію роману кінцеве питання: "Хто кожен з нас?"

Розпад природи оповідача зображений фіктивним способом, коли оповідач розділяється на кілька окремих "я" і часом тратить пам'ять, яка звичайно допомагає кожній людині зберегти тяглість свого життя.

Згодом оповідач здає собі справу, що людина щохвилини, непомітно міняється, що вона ніколи не є такою, як вона собі себе уявляє. Досвід про це людина може набути тільки сама. Ця істина пояснює, чому так важливо, щоб оповідач був самотній і чому йому так тяжко порозуміватися з людьми. Це останнє й прирікає його на самотність.

Оповідач також починає здавати собі справу, що його "я" складається з різних фрагментів, які ніколи не творять цілої, певно означеної "природи". Отже відповіддю на питання — "хто я" — є зміст цілого роману.

Брак певности в світі та важливість цього браку певности зображена спочатку впертими розшуками оповідача за біографічними даними відвідувача, хоч ці розшуки виявляються безуспішними. Пізніше це бажання мати певність віддзеркалюється в питаннях оповідача про існування свого відвідувача: "Таж я так не годен! Я мушу докладно знати, чи це дійсно так". Але остаточно жодної певности немає, і людина мусить вирішувати завжди без неї.

Авторка майстерно зображує цю істину парадоксом, з яким залишається оповідач і читач. Парадокс ось у чому: якщо відвідувач — це привид, то і все інше, що діялося у зв'язку з ним, також нереальне. А це неможливе, бож оповідач при кінці роману не є вдома чи в антикваріаті а сам, без жодних обов'язків, на чужій вулиці міста. Але якщо відвідувач й існував, то ким він був, коли оповідач не міг про нього роздобути жодних даних? Відповіді на це питання в тексті немає, лишається непевність.

Ця остаточна непевність виправдує ужиток сюрреалістично-фантастичних засобів у творі Андіївської. Фантазія і брак реальности найліпше зображують непевний і чужий світ, в якому людина остаточно опиняється. Сюрреалісти, дивлячися свіжим поглядом на світ, перші догадувалися, що цей світ можна упорядкувати тільки в уяві: так що реалістичний стиль не міг би справді повнотою відобразити непевність усього в світі. Та властиво питання про реальність чи нереальність існування від-

відувача не дуже важливе. Важливіше знання про себе і про світ, яке оповідач виносить з своїх правдивих чи уявних переживань в наслідок зустрічі з відвідувачем. З такого погляду історія з відвідувачем могла б представляти ті менше чи більше важливі переживання та події в житті людини, які їй дають змогу дійти до самосвідомости та до певних переконань про природу світу. Остаточно оповідач доходить до переконання, що у світі не можна мати об'єктивної певности ні про що, що людська особовість не є якоюсь кількістю незмінних рис, а, навпаки, є дуже змінною. Та навіть у такому світі людина має змогу вирішувати, якщо не остаточно — хто вона, то хоч якими вартостями вона буде керуватися, яку загальну ціль вона хоче надати своєму життю. Цей вибір життєвого шляху страшний для людини, але вона його мусить зробити, та ще й сама. Можливість вибору існує кожночасно в підсвідомості людини, і вибір цей неминучий:

"Хіба вибір дається будь-коли забути? Хіба він не існує в людині від початку, і все залежить від того, виключно від того, коли людина це собі усвідомить".

Відвідувач залишив оповідачеві у спадщину ту свідомість, що оповідач має вибір між геростратизмом і покликанням втілити міт про велику людину. Ідея, що людина має змогу рішення, значить — має вільну волю та відповідальність, як також ідея самотности, — це належить до екзистенціалістичної філософії.

Більшість роману заповнена поясненнями і прикладами, які уточнюють значення геростратизму й міту про велику людину. Формальні засоби, якими авторка користується, щоб передати цей зміст, обґрунтовують розповідь, в якій ідеться про дефініцію особовости. Авторка, подаючи приклади геростратизму на літературному вечорі, робить це так, що оповідач не може порозумітися з людьми: мотив самотности.

Дискусія, з якої читач довідується про геростратизм і про міт про велику людину, передана в дуже своєрідній формі. Вона нагадує філософічні дискусії в *Чарівній горі* Томаса Манна, але є представлена у більш уявно-творчій формі, ніж у німецького письменника. Своєрідність цього представлення полягає в тому, що аргументи "за" і "проти" такого світогляду виголошують люди, які не говорять одні з одними і навіть взаємно не бачать одне одного. Аргумент "за" виголошує Дом, а аргумент "проти" молодик, якого оповідач зустрічає, вийшовши з помешкання Дома.

У спрощеній формі геростратизм — це гін людини за всяку ціну досягнути особистої вічности. Гін цей виявляється і в найменших проявах еґоїзму. Навіть віра в Бога може бути виявом геростратизму, коли це є віра в те, що Бог нам дасть особисту вічність. Дом у своїх теоріях не атакує віри в Бога як такої, але

твердить, що люди помиляються, коли вважають, що Бог їм дасть вічність. А це тому, що якщо Бог — абсолют, то, логічно подумавши, йому не потрібно вічності людей. Властиво Бог не потребує хотіти нічого, крім, може, того, чого він не має, а саме — небуття. З цього погляду і випливає переконання, що Бог помер не за наші гріхи, а щоб зазнати бодай хвиливого небуття. Зрештою, в теорії Дома гріх чи зло — це тільки прояви смертності людини, а зло саме не існує. Також уявлення про справедливість теж чисто людське і не сумісне з поняттям добра — безмежного "божевільного" Божого добра.

Ті, що атакують теорію Дома, роблять це, з одного боку, тому, що уважають, ніби такі теорії блюзнірські, а з другого — вони переконані, що такі теорії небезпечні, бо через гін до вічності людина досягає всього, а без нього вона зникла б з лиця землі. Але такі аргументи підтверджують погляд Дома: що пересічна людина не хоче навіть уявити собі, що її колись може цілком не бути.

Щоправда, теорія про велику людину може таки здаватися блюзнірською, бо в певній мірі ставить людину нарівні з Богом: "Справжня велич це тільки єдине — успадкувавши чи здобувши всі шанси на вічність, відмовитися від неї. Понад це не існує більшого, бо це не людський аспект, а Божий, і щойно тут людина наближається до поняття Бога і людської вічності у Бога".

Отже, в основному це людина, яка намагається перекрочити межі своєї смертності, а до цього можна наблизитися тільки тоді, коли людина зречеться всього, включно з своєю власною особовістю. Зацікавлення такими ідеями про людину та висновками з них виявляють у різних формах безліч авторів, які зреклися християнства: Жорж Батай, Ніцше чи Маркіз де Сад.

Однак повне зречення самого себе, тобто брак навіть крихітки егоїзму, це чисто християнська мета, звичайно призабута всіма, крім містиків. А сполучене з такою теорією поняття добра і зла підкреслює нове поняття добра, яке Христос проповідував замість старого закону справедливості: "Око за око, зуб за зуб".

Незалежно від того, чи такі теорії протиставляються традиційним християнським концепціям відносин між Богом і людьми (чи традиційним концепціям добра і зла), в романі Домові теорії представлені як правильні. Це виявляється в фантастично-смішно-зворушливій зустрічі оповідача з Христом. Оповідач питається Христа, чи Домові теорії правильні, але, не чекаючи на відповідь відчуває всім своїм єством, що відповідь буде позитивна. На додаток, від моменту, коли Дом дає приклади геростратизму в зустрічах з молодиками та з людьми на літературному вечорі, на процесі кінозірок, в оповідачів снів та в інших випадках, оповідач

бачить, з якою жагою та винахідливістю всі намагаються переконати ближнього, навіть і злочином, що вони варті вічної пам'яті серед людей. Остаточо оповідач має вибір: бути таким, як ті всі, кого він зустрічає, або інакшим.

Та в *Геростратах* видно не тільки зацікавлення філософічними проблемами, але і літературно-творчими. Подекуди авторка з своєї праці глузує та навіть підкопує її художню та етичну вартість. Сама теорія геростратизму підриває вартість повісти, бож один із його виявів це писання "геніяльних оповідань і драм". Крім того, в описі літературного вечора різні експерименти в літературі та теорії про літературу зображені дуже глумливо-негативним способом і виявляються прикладами геростратизму. Таке глузування з літературної праці продовжується в епізоді, де оповідач зустрічає панича, який хоче йому продати назви розділів, які, незалежно від змісту самої повісти, забезпечили б їй успіх. Таким способом авторка легко насміхається і з своїх зусиль, бо її твір виявляє, що вона добре ознайомлена з різними літературними течіями та сучасною літературною технікою. Одним словом, у своєму літературному творі авторка посередньо ставить питання про остаточну моральну вартість літератури.

В загальному *Герострати* — це твір так майстерно побудований, що залишається мало зайвого тому, що зміст і форма творять одну цілість. Авторка з багатою уявою розвиває водночас дві життєві проблеми: особовости та вартостей, на яких можна базувати свій життєвий шлях, а також зачіпає чисто літературну проблематику, хоч не в так широко розвиненій формі, як це трапляється в багатьох сучасних авторів. Спеціально цікава в повісті є ідея "великої людини", бо ця ідея в традиційно моральних рамках криє дуже спірну проблему: місце, значення і правильна поведінка людини у світі.

Можна лише висловити одне застереження до цього твору. Упродовж 500 сторінок авторка часто на десятках сторінок повторює ті самі ефекти. Наприклад, трудність нав'язати контакт з людьми зображена тим, що люди тільки чують те, що вони самі говорять. Цей ефект повторюється на літературному вечорі безліч разів, а в епізоді з оповідачами снів це знову тягнеться на десятках сторінок. У першому епізоді хоч розмови міняються, а в другому навіть сні описані дуже подібно один до одного.

До певної міри повторювання підкреслює важливість того, що є повторене: самотности та поширення геростратизму. Та якщо це роблене до пересади, то виринає підозра, що, не зважаючи на стилістичні та структуральні потреби твору, авторка дає повну волю своїй уяві задля самої творчої приємности. Іншими словами можна сказати, що твір є занадто розтягнений.

Роман про добру людину — це найновіший прозовий твір Андіївської. Він свідчить про те, що, незалежно від деяких застережень, які можна б мати до її творів, творчий засяг авторки дуже різноманітний і багатий. Хоч тематично та формально цей останній твір споріднений з попередніми творами, в основі він від них різниться.

Насамперед цей останній роман є багато менше складний змістом, ніж *Тигри* чи *Герострати*. Все в ньому зосереджене на представленні "чуда добра". Концепція добра в загальному та сама, що й у *Геростратах*, тільки ширше опрацьована, бо посідає головне місце в повісті. Крім думки, що зло існує тільки тоді, якщо в нього вірити чи надавати йому занадто багато ваги, а не само в собі, добро і зло є представлені з християнського погляду. Однак, треба зауважити, що є підкреслена вартість духа закону, а не букви закону. Баба Грициха представлена як неймовірно добра людина, хоч вона до церкви не ходить і не читає святого Письма. Отже, добро виявляється не в справедливості чи моральній вищості, а в милосерді й доброму прикладі, як це робить баба Грициха.

У *Романі про добру людину* нема вже жодного сумніву щодо остаточного призначення людини у світі. Призначення людини найліпше висловлене в прощальному слові Дмитрика, героя повісті. У ній висловлене те, що в різних варіантах повторюється впродовж повісті:

"Хоч людина і покликана бути тільки доброю, безмежна доброта рідке явище..."

"Добру людину нищать... і вона завжди гине. Але якби не народжувалася ця безмежно добра людина, яка нагадує нікчемним створінням про божественність людського покликання, увесь світ не проіснував би й миті... Її [добру людину] затоптують, однак через неї, і то виключно через неї, рухається світ. А цією доброю людиною може бути кожний, перед кожним покладено цей вибір, і кожна людина мусить коліс на нього зважитися, щоб сповнити те, для чого вона, може, тільки й народилася..."

Хоч сам зміст вибору буває інший, концепцію можливості та конечності вибору зустрічаємо і в попередніх творах, як також ідею, що він є дуже трудний та що дорога до нього далека. (Дмитрик довго бореться з коровою-совістю, доки малими кроками доходить до переконання, що вибір неминучий, і стає на шлях Добра.

Ідея вільного вибору питоменна екзистенціалістам, а в *Романі про добру людину* є ще кілька таких ідей, але в рамках християнської філософії. Підкреслена важливість кожного моменту в житті

людини, бо ми не знаємо, які важливі наслідки для добра чи зла всього людства можуть мати наші вчинки. (Таким чином Дмитрик навіть не знав, що його свідчення на оборону Терещенка пригадало Кіндратко-Голубові, що він має ширити добро на світі). Пов'язана з вищезгаданою й ідея відповідальності "кожного за все, що в світі діється", а зокрема за все зло на світі.

Та хоч добро є таким важливим, що за нього треба бути готовим умерти (отець Гуздій), ніхто не осуджує людини, коли вона часом забуде про своє покликання, бо навіть і найменші прояви добра, навіть один добрий намір нищить силу зла. (Стецько у пеклі відмовляється знущатися над українськими національними героями, і це відбирає всім чортам-енкаведистам силу). Всі люди, навіть ті, якими погорджують, чи злочинці, як Юхим, можуть кожної хвилини усвідомити собі, що треба стати на шлях добра, якщо тільки їм у цьому трошки допомогти.

Тому що в *Романі про добру людину* підкреслена не універсальна правда про кожну людину, а різноманітність проявів добра між людьми, світ, в якому відбуваються події повісті, вже не є зображений у суспільно-історичній порожнечі, як це було в попередніх творах. Читач відразу ж свідомий, що події відбуваються в таборі втікачів зараз по другій світовій війні. Існування цього середовища є конче в повісті тому, що добро ніколи не можна творити поза конкретним середовищем, а ще й тому, що в повісті боротьба за батьківщину та любов до неї становлять кадр, в якому люди поводяться підло або чесно.

Як і в попередніх творах, Андіївська представляє світ, де реальне й нереальне тісно переплетені. Але в *Романі про добру людину* зображення нереального світу так само змінюється, як зображення реального. Назагал в епізодах фантазії авторка уживає український фолкльор, традиції, забобони, історію. Також часто знаходимо релігійну тематику, а найчастіше українські мотиви поєднані з релігійними. Наприклад, плахта баби Грицихи ніби раз відкрила отвір до пекла, а через свій соняшник баба бере людей на подорожі в Україну.

Фантазія і дійсність переплітаються в кожному моменті життя таборян. Як і в попередніх творах, фантастичні епізоди дають пояснення різних подій. Це свідчить про те, що люди не можуть зрозуміти зовнішнього світу, а може, і не хочуть прийняти його таким непевним, як він є. Авторка підкреслює таке наставлення до життя тим, що часто на ту саму подію дає кілька можливих причин — реальних і нереальних. У *Геростратах* і *Тиграх* фантазія зображує ту саму правду, але в *Романі про добру людину* це передане більш конкретним способом. Люди, переживши страхіття війни, опинилися в таборі, де з дня на день їхня доля непевна. Не диво, що вони намагаються якось вияснити заплутані

події в житті та уприємнити собі його, упорядковуючи його в рамках того, що є їм найближче: церкви та батьківщини.

Уявні події також віддзеркалюють суб'єктивні реакції людей на зовнішні події. Часто це ліричні описи невимовно ніжних та зворушливих внутрішніх переживань (смерть професора Кобилки) або конкретизація духового чи психічного стану людини у вирішальні моменти її життя, які зовні виглядали б цілком звичайними та неістотними (пиятика, страх тощо). Такі вирішальні моменти самоусвідомлення переживає не лише Дмитрик, але й майже кожна особа в повісті.

Особисті внутрішні переживання, очевидно, не можуть бути належно оцінені сторонніми особами. Найліпший приклад цього — святкування в Кирилихи, де Дмитрик здає собі справу, що всі дивляться не на бабу а "вглиб власного єства, і кожен бачить своє". І на те власне, щоб читач міг вглянути в людські серця, авторка пише повість з іншого погляду. У попередніх творах все відбувалося з погляду оповідача. у *Романі про добру людину* це погляд авторки, яка все знає про дієвих осіб повісти.

Отже в *Романі про добру людину*, як і в попередніх творах, людина є остаточно самотня у своїх внутрішніх переживаннях та в моментах, коли вирушає на новий життєвий шлях (сцена, коли по святкуванні цілий табір спить, а Дмитрик сам-один відходить). Та в *Романі про добру людину* ту самотність злагіднює співчуття та підтримка ближніх, які, тому що є добрі, хоч не розуміють переживань другого, вміють вичути його потреби.

І тому в *Романі про добру людину* реальні та нереальні події однаково важливі. Те, що Дмитрик говорив, заки відійшов, могло бути чимось іншим від того, що люди почули. Важливе те, що воно ще раз пригадало людям про їх справжнє покликання. Не є важливе чи людина справді розуміє, що інший говорить, важливе — як це на неї впливає. Якщо вона відчуває в голосі й у словах добре наставлення іншої людини, бажання допомогти їй, цього вже часом вистачає, щоб вона замислилася над найважливішим у житті (Стецько і професор Кава, Дмитрик і Терещенко).

Але такі впливи не мусять бути свідомі чи виявлятися в словах. Наприклад, коли трохи божевільний Омелько-флюярник грає, це викликає таку радість і біль, що людям сам Бог у тих піснях відкривається. А з образів Ониська сходять "добро і злагода".

Щоб описати ці складні взаємовідносини між людьми, де кожна людина на свій спосіб має можливість навести другу на шлях добра, авторка з співчуттям та теплотою описує ціле різноманітне таборове суспільство з професорами, священиками, художниками, злочинцями і т. д. Одним словом, вона описує конкретних людей з їхніми турботами, трагедіями, щастям, споми-

нами і надіями на майбутнє. Авторка зображує такий світ своєрідним способом; у ньому теперішнє, минуле, реальне й нереальне становить одне нерозривне плетиво, в якому святкується перемога добра над злом.

Коротко кажучи, в *Романі про добру людину* авторка представляє значення людини у світі з традиційно християнського погляду в межах української тематики. Ані композиція, ані зміст твору не є такі складні, як були в *Геростратах* хоч авторка далі представляє свій творчий світ у дуже цікавій формі. Прояви зацікавлення самим літературно-творчим процесом у цьому творі вже цілком відсутні. Та він різниться від її попередніх творів і тим, що в ньому зображений історично правдивий світ і навіть фантазія приходить із знаних джерел. Власне своєрідність цього твору полягає в тому, що авторка в ньому зуміла лірично, лагідно й зворушливо описати переживання різних людей.

Назагал у всіх трьох прозових творах авторка цікавиться тією самою проблемою, яку вона опрацьовує в кожному творі з дещо іншого погляду, підкреслюючи щораз інші аспекти і вживаючи формальні засоби так, щоб вони зі змістом творили цілість. Ця проблема — це місце людини в світі, який часто для неї не зрозумілий.

Розв'язка цієї проблеми в кожному творі інша, але одна думка залишається незмінно в усіх трьох. Незалежно від того, як людина упорядкує собі світ, треба визнати в тому світі вартість та важливість нереальних елементів, фантазії й уяви в житті кожної людини.

Андіївська виявляє в усіх цих творах надзвичайно широке знайомство з різними літературними теоріями й течіями та опанування традиційної й сучасної літературної техніки. Вона уживає своє знання з особливою уявою, щоб компонувати справді своєрідні твори. Наслідком цього можна сказати, що її прозова творчість є однією з найцікавіших у сучасній українській літературі.

ПАМ'ЯТІ ЄЖИ ЄНДЖЕЄВІЧА

Дарія Сіяк

19 листопада 1975 року у Варшаві помер польський письменник, перекладач і літературознавець Єжи Єнджеєвіч.

Є. Єнджеєвіч не чужий і українському читачеві: його переклади, літературознавчі статті дуже часто торкалися української літератури, культури, а навіть історичних проблем. Є. Єнджеєвіч говорив:

"...найкращі поляки — завжди до своїх слов'янських братів з-над Дніпра ставилися з симпатією". До цих поляків належав і сам Є. Єнджеєвіч.

Народився він 2. 3. 1902 року, молодісць провів у Дніпропетровському (тоді Катеринослав). Про ці роки згадує Є. Єнджеєвіч у вступному слові до польського видання книжки І. Шаповала *В пошуках скарбів* (1971). Він блукав по слідах давньої Запорозької Січі, тут засвоїв українську мову, зазнайомився з українською культурою й захопився нею. А з книжок і музею Д. Яворницького вивчав історію українського народу.

Перекладацький літературний доробок Єнджеєвіча великий. Він перекладав багато з російської, італійської, німецької мов, але українська література посідала особливе місце в його творчому доробку. Він не лише перекладав, але й писав до перекладних творів вступні статті і пояснення. Свої переклади містив у польських журналах, а також видавав окремо у польських видавництвах. З українських журналів містили його праці *Дніпро*, *Всесвіт*, а головне — у Варшаві *Наша культура й Український календар*. Переклади з української почав друкувати ще 1947 року в *Новінах Літерацкіх* (вірш М. Рильського "Шопен"). 1954 року Єнджеєвіч переклав двотомник творів М. Коцюбинського, і не дарма в його бібліотеці є 6-томове видання М. Коцюбинського (Київ) з дарчим написом: "Вельмишановному польському перекладачеві і дослідникові творчости М. Коцюбинського, великому приятелеві України та її літератури від двох наймолодших упорядників цієї збірки Ф. Погребенника і М. Грицюти. Київ 4. 12. 1964".

У Польщі появилися молоді українські письменники, поети, але їхніх творів не друковано окремими випусками, хібащо в тижневику *Наше слово*, у місячнику *Наша культура* чи в *Українському календарі*. Щоб заохотити молодь до писання і звернути на них увагу, Є. Єнджеєвіч перекладав їхні твори на польську мову і намагався містити ці переклади у літературних

польських журналах. Так, 1966 року він зробив вибір цих поетів і послав до редактора журналу *Жице Літерацке*, в якому вміщено в числі за лютий 1967 року вірші І. Рейта, Я. Гудемчука, О. Лапського, І. Златокудра у перекладах Є. Литвинюка, С. Р. Добровольського та Л. Левина. Переклади, не поміщені на сторінках цього журналу, передано до *Українського календаря*.

Однак, найбільше уваги Є. Єнджеєвіч присвятив творам Т. Шевченка. В Літературному архіві АН УРСР у Києві Єнджеєвіч бачив рукописи повістей Т. Шевченка, захопився ними і, як сам писав, йому випала честь вперше перекласти на польську мову белетристичні твори Т. Шевченка. У 50-их роках він переклав усі ці твори, про що пише в листі від 30. X. 1959, два великі томи, понад 1000 сторінок машинопису, але Державний видавничий інститут у Варшаві дуже політично заявив, що з фінансових причин не може цього видати за одним разом, і вирішив поділити матеріал на кілька частин, щоб видавати в окремих томиках протягом кількох років. Видано 1960 року *Прогулянку з приемністю, та не без моралі* і... на тому припинилося. Але Єнджеєвіч далі досліджував прозу Т. Шевченка і в Софії (Болгарія) 1970 року читав доповідь на міжнародному симпозіумі, в якій доводив, що Шевченко в ділянці художньої прози не тільки не був старомодним, а випередив свій час, став справжнім новатором. А в *Нашій культурі* (Варшава) в 1960 році писав: "Коли читається ці оповідання — такі досконалі, сповнені особистими спогадами і звіренням почуттів, філософськими і суспільними спостереженнями, повні імен і прізвищ, різних відомостей, які свідчать про його ерудицію, про широкий кругозір, — не можна повірити, що все це виникло в таких важких умовах..."

1964 року Є. Єнджеєвіч побував у Києві на Шевченківських святкуваннях і привіз з собою до Варшави дуже багато книжок і журналів, в першу чергу творчість молодих, яких ми називаємо шестидесятниками. Він тоді писав: "Здається мені, що досягнення і здобутки цієї літератури гідні уваги, особливо в галузі дрібних прозових форм — оповідання, новели, ескізу. Маю на думці твори молодих письменників, як Григорій Тютюнник, Євген Гуцало, Роман Іваничук і Юрій Коваль. Яка їх спільна риса?.. Не займаються вони дрібними не суттєвими питаннями життя, але свою увагу зосереджують на питаннях найістотніших, на важливій ідейній і моральній проблематиці, порушують проблеми кохання, патріотизму, сімейних почуттів, праці для загального добра, боротьби з беззаконням і бездушністю, виховування характерів. В творах цих немає ані крихти дешевого дидактизму..." Спеціальну увагу він звернув тоді на поезії Л. Костенко й І. Драча.

Є. Єнджеєвіч докладно досліджував життя і творчість Т. Шевченка, його добу. Про Т. Шевченка появлялося багато його

статтей, опісля два роки працював дуже інтенсивно, і як результат вийшла книжка-роман *Українські ночі, або родовід генія* (1966). Твором цим Є. Єнджеєвіч здобув загальне визнання і помітне місце в історії українсько-польських літературних взаємин. Так, 100 років після монографії Г. Батаглії появилася біографічний роман про Т. Шевченка.

Коли 1967 року появилася польська добірка віршів М. Бажана, вміщено там також переклади Є. Єнджеєвіча. Особливою досконалістю перекладу відрізняється "Пієта".

Niby gałązka palmy, kruche ciało -
Na jej kolanach leży syn jedyny.
Już w nim iskierki życia nie zostało.
Już się nie dźwignie, jest martwy i siny.
I matka patrzy w zamknięte powieki
Zastygłe usta i bezsilne ręce
I wszystko wie, i nic już nie chce więcej.
Tylko tak trwać z nim poprzez wszystkie wieki.

Крім М. Бажана, Єнджеєвіч перекладав ще П. Тичину, О. Лупія, Л. Скирду, Б. Антоненка-Давидовича, Г. Тютюнника, Н. Бічюю. У 1971 році вийшла в його перекладі збірка оповідань Є. Гуцала *Яблука з осіннього саду*.

Під кінець життя Є. Єнджеєвіч неначе повернувся у свою молодість. Він почав цікавитися подвигами козаків, їх звичаями, життям. Він почав перекладати *Енеїду* Івана Котляревського. Переклав першу пісню, яка залишилася в рукописі (її частинно надруковано в *Нашій культурі*, ч. 1, 1976).

Читаючи переклад, відчуваєш, як автор знаменито вжився в атмосферу твору, як легко читається цей переклад; забувається, що він писаний чужою мовою.

Не лише польська культура втратила свого визначного літературознавця і письменника, українська втратила великого приятеля і пропагатора. Відійшла людина, яка розуміла вагу приязні чи хоча б взаєморозуміння обох народів.

ПАЦИФІЗМ ЧИ МІЛІТАРИЗМ НАШОЇ ВИЗВОЛЬНОЇ ДУМКИ?

В. Середа

Після програшу партизанських боїв УПА на початку 50-их років і після компромітації американської "визвольної" доктрини в 1956 році у нашій політиці почала переважати пацифістично-еволюційна думка, яку підсилювала хрущовська відлига, часткове національне відродження в УРСР після 1953 року, міжнародне відпруження, замість холодної війни, і переконання в абсурдності світової війни з уваги на ядерну зброю. Ожили надії, що вдасться вернутися бодай би до здобутків 20-их років, а опісля, хто-зна, може якимось (ближче не означеним) способом добитися хоча б статусу сателітної держави. Підкреслювалася вага участі УРСР на міжнародних форумах (ООН, ярмарки, виставки, з'їзди). Ці надії плекались і ліберальною частиною еміграції, і рухом шестидесятників на рідних землях. Навіть революційний відлам нашої еміграції став фактично пацифістичним, тому що, попікшись на надії на третю світову війну зразу після другої, виключив міждержавну війну з своїх стратегічних розрахунків. Навіть поява нового великого світового суперника Росії — Китаю не захитала серйозно пацифістичних поглядів наших політиків. Тільки деяка невелика частина українців почала наприкінці 60-их років надіятися на російсько-китайську війну. Але й ці надії розвіялись у наш час, коли самі китайці запевняють, що війна може бути, але в Європі, а не на Далекому Сході. Тут ми дійшли до суті справи. Чомусь наша політика не зробила ще ніяких висновків із цих значущих китайських заяв.

Росіяни здають собі справу, що війна з Китаєм не мала б для них сенсу, навіть якби по смерті Мао запанував у Китаї хаос і міжусобиці. Тоді було б для них доцільно доливати олії до вогню, але не окупувати країну, якої не можна стравити і з якої (через її відсталість) небагато здереш.

На теперішньому етапі російська рабовласницька імперія не потребує збільшувати кількості рабів, бо рабська праця непродуктивна. Більша кількість рабів збільшила б тільки загальну неефективність господарства, а не додала б йому ніяких нових сил. Набагато розсудливіше було б стягати данину з стероризованих

васалів, залишаючи їм можливість вести раціональну і високо-видаїну економіку (як робили монголи). Ідеалом такої політики був би фізично і морально роззброєний розвинений капіталістичний світ (Північна Америка, Західня Європа, Японія, Австралія), приневолений купувати собі існування постачанням харчів і техніки імперії на її умовах. Початком такої васалізації є Фінляндія.

Для досягнення цієї мети імперія мусить перейти до більш енергійного наступу, щоб ступнево затискувати зашморг на шиї кандидатів на фінляндизацію. Мусить перевершити воєнною силою США, що, може, незабаром станеться завдяки скороченню американського військового бюджету. Російська фльота тепер уже присутня у всьому світі, і бази її розкинулися від Куби через Анголю, Сомалію, Цейлон до Владивостоку. Проте, стратегічне становище імперії яскраво ненормальне: вузькі морські проходи у світ залишаються в руках противника: чорноморські, данські і гібральтарська протоки в руках НАТО, Суецький канал у руках відступника від імперського кола клієнтів.

Оскільки головним театром, де можна затискувати перстень навколо головного об'єкту стратегії, є Нічия земля, звана Третім світом, захоплення виходів з нього у Середземне море важливіше для імперії, ніж данські виходи з Балтики (що їх можна непогано замінити мурманським шляхом). Третій світ бо починається вже над Середземним морем, ключовим басейном, що з нього ведуть дороги навколо Африки, до Латинської Америки і до м'якого черева Азії, якраз туди, куди треба.

Доступ до Середземного моря можна здобути або через чорноморські протоки, або через Балканський півострів. На жаль для імперії, протоки лишаються під контролем західного союзу, і нема надії на зміну цього стану інакше, як через любовий зудар із НАТО, якого Росія воліла б уникнути. Залишається Балканський півострів, де бачимо дві середземноморські країни Третього світу — Югославію і Албанію, ніким не боронені, нічії, тільки бери.

Непоганим варіантом для імперії було б послужитися частково чужими руками і уміщевити конфлікт. Тут слухняним виконавцем може бути Болгарія. Тому треба серйозно ставитися до недавніх болгарських нахвалок визволити Македонію. Найбільш гожим моментом була б смерть Тіта; можливо, що і не треба так довго ждати, тим більше, що війна в Анголі робить доступ до Середземного моря ще більш нагальним. Ізоляціоністичні, пацифістичні настрої американського Конгресу також дають нагоду, яку гріх проминути. При таких настроях може й не треба боятися, щоб американці захотіли битися в обороні Югославії більш, ніж Анголі. З американського погляду нема великої різниці між чорним з Анголі і слов'янином з Балканського півострова.

Іншим і, може, догіднішим (хоч ризикованим) способом оволодіти Югославією було б викликати нову арабсько-ізраїльську війну, цього разу більш довготривалу, і примусити Югославію до згоди на створення російського коридору через її територію для постачання спорядження арабам. Натиск на Югославію мав би тоді підтримку цілого арабського світу. Як відомо, російські війська рідко виходять із землі, на яку приходять тимчасово.

При нагоді можна було б покінчити з румунською двозначністю, бо де війна, там не може бути неутральних.

Але Югославія могла б стати російським В'єтнамом, якби почала чинити збройний опір. Уже Гітлер переконався, що Югославію можна зайняти, але трудно її підкорити. Тамтешні люди, подібно до в'єтнамців, виявляють напрочуд мало турботи за своє життя. У своїх лісистих горах можуть витримати кожну даванку бомб. Упертий опір Югославії міг би пробудити совість західного світу, спонукати його посилати туди зброю, спорядження і добровольців (через Італію, Австрію, Грецію, Адріатику). Добровольців міг би прислати і Китай (через Албанію). Як американцям у В'єтнамі, довелося б Росії не задовольтися місцевим гарматним м'ясом (болгарським, усташівським) і дальших сателітів, але й вислати все більше своїх військ, до сотень тисяч або й мільйонів. Якби Югославії, західному світові і Китаєві вдалося виграти цю війну, міг би це бути початок кінця імперії.

Бувши війною вузько уміцєвленою (як корейська, в'єтнамська і ангольська), не грозила б вона світовим катаклізмом; звідси її правдоподібність.

Очевидно, Росія могла б війну також виграти, особливо якби згадана совість західного світу (і сторожкість) не пробудилася. Тоді прийшла б черга на боротьбу за дальші виходи у світ: гібральтарський і суєзький (тим легшу, що Іспанія, Марокко і Єгипет становлять території вільних полювань на звірину, не хоронену бльоком НАТО). Але про це вже турбуватимемося, коли надійде час.

Тепер для нас важлива можливість балканської війни. У випадку масового устрягнення імперії в неї тисячі українців могли б потрапити в полон. Чи подумав з нас хтонебудь про можливість опіки над ними? Коли б терези війни перехилилися на бік протиросійських сил, можна було б подумати і про український легіон на випадок розвалу імперії (але не раніше: кров козацька — не водиця).

В усякому разі теперішня чемберленівська політика Заходу і господарська криза імперії, яка вимагає прискорених змагань до світового панування і фінляндизації потенційних джерел

витискування засобів прожитку, відкриває перед нами непацифістичні вигляди, до яких треба вже тепер бути концепційно і організаційно готовими.

У всіх цих роздумах відсутня ядерна війна, але це не недогляд, а тверде пересвідчення, що верховоди держав — не божевільні і не самогубці.

Але чи справді треба чекати на російський В'єтнам, чи не є ним уже тепер Анголя?

Навряд. Анголя — це чиста авантура Кремлю, це тільки нагода, якої шкода було прогавити, але не життєва konieczність. Інакше з доступом до Середземного моря. І тому Росія може будь-якої миті визадкувати з Анголі, щойно побачить, що справа безнадійна і надто небезпечна. Також шляхи постачання до Анголі куди довші і непевніші, ніж над югославську границю. Анголя просто прийшла заскоро (як свого часу Куба): наперед треба здобути панівну позицію на Середземному морі, а тоді була б черга на середню Африку й Атлантику. Анголя може тільки зіграти ролю збудника, щоб надолужити занедбане в середземноморському басейні.

І тому боротьба за Югославію незамінна і неминуча.

Отже, даючи позір на Анголю, готуймося на Югославію!

З ПЕРСПЕКТИВИ ОДНОГО ДЕСЯТИРІЧЧЯ

Мирослав Прокоп

I

На весні цього року минає десять років від того часу, коли по Україні прокотилася хвиля політичних процесів проти діячів українського руху опору. У січні 1966 року в Луцькому судили Валентина Мороза і Дмитра Іващенко, а в лютому в Івано-Франківському — Михайла Озерного, тоді ж у Тернополі — Ігоря Герету. У березні мали місце два процеси в Києві: проти Миколи Гриня і другий проти Євгенії Кузнецової, Івана Русина та Олександра Мартиненка. У тому ж березні у Львові відбулися три окремі процеси: Михайла Масютка, далі Ярослави Менкуш та Івана Геля, врешті, Панаса Заливахи, а у квітні у Львові судили Богдана та Михайла Горинів і Мирославу Зваричевську. На процесі Горинів і Зваричевської мав виступати як свідок Вячеслав Чорновіл, але він відмовився, запротестувавши проти закритого суду, і за це сам сів на лаву обвинувачених у Львові в липні того ж року. Вкінці, у вересні в Житомирі судили Анатолія Шевчука. Треба пригадати, що ще заки почалися перелічені тут процеси, в листопаді 1965 року, вдруге був заарештований в Одесі Святослав Караванський, і його, таки без суду, послали досиджувати 8 років і сім місяців, тобто решту з його попереднього 25-річного строку ув'язнення.

Є підстави думати, що таких процесів було тоді більше, але це ті, які згодом зареєструвала самвидавна література. Інформації, що їх останньо оприлюднив Леонид Плющ про становище в одній тільки Дніпропетровській психіатричній лікарні та про політичних в'язнів, що їх там держать, вказують на те, що у самвидавних публікаціях записані далеко не всі факти переслідування інакходумаючих.

Антиукраїнські репресії в 1965 і 1966 роках були, як швидко виявилось, тільки першою стадією ширшого наступу Москви за останнє десятиріччя. У самвидавній літературі занотовані в наступних роках ще такі політичні процеси: влітку 1967 року судили у Львові групу українців, що їх обвинувачували у приналежності до Українського національного фронту (УНФ): Зіновія Красівського, Василя Дяка, Григорія Прокоповича, Ярослава Лесіва, Василя Кулинина, Івана Губку та Мирона Меленя. Того ж року восени в Івано-Франківському судили вісім обвинувачених за поширення нелегального органу *Земля і воля*, що в ньому пропо-

відувалася вимога виходу УРСР з СРСР. У 1968 році відбувся в Тернополі суд над Миколою Коцем і Володимиром Василюком. У січні 1969 року в Києві судили Олександра Назаренка і Василя Кондрюкова, восени у Львові Степана Бедрила, в листопаді в Харкові Генріха Алтуняна, того ж 1969 року в Тернополі Ярослава Скибу і групу робітників арматурного заводу. У 1970 році мали місце такі політичні процеси: у березні в Харкові В. Недобори і В. Пономарьова, на весні в Дніпропетровському Івана Сокульського та Миколи Кульчинського (голосна справа *Листа творчої молоді м. Дніпропетровського*), у жовтні в Рівному Сергія Вереса, у листопаді в Івано-Франківському другий процес Валентина Мороза. Того року в Києві судили також Андрія Коробаня.

У вересні 1971 року у Львові відбувся суд над Семеном Корольчуком. Слідом за цим прийшли політичні процеси 1972 року, після масових арештів, що почались 12 січня і мали широкий відгомін у міжнародній пресі. Отож, у січні в Запоріжжі судили Івана Верника, у квітні в Києві Анатолія Решетника, у травні в Одесі Ніну Строкату і Олексу Резнікова, у червні в Івано-Франківському о. Василя Романюка, у липні в Києві Данила Шумука, там таки в липні Олександра Сергієнка, у жовтні Василя Стуса, а в листопаді у Львові Ігоря Калинця, його дружину Ірину Стасів-Калинець, Стефанію Шабатуру та Івана Геля.

У 1973 році мали місце такі політичні процеси: у лютому у Львові над Романом Колопачем та Любомиром Старосольським, у березні в Києві над Іваном Дзюбою, Іваном Світличним, Надією Світличною, Євгеном Сверстюком, а в грудні судили там Василя Лісового, Євгена Пронюка та Івана Семанюка. У березні у Львові окремо судили Вячеслава Чорновола та Михайла Осадчого. У тому ж 1973 році у Львові були суджені також Ірина Сенік та Зорян Попадюк. У Києві в 1973 році судили Зіновія Антонюка та Миколу Плахотнюка, у тому ж році Василя Рубана та Юрія Шухевича, а в Харкові Бориса Здоровця. У серпні 1973 року в Івано-Франківському суді відбулася розправа проти таких українців: Дмитро Гриньків, Микола Мотрюк, Іван Шовковий, Дмитро Демидів та Роман Чупрій. Їх обвинувачували в тому, що вони створили організацію п. н. "Союз української молоді Галичини", метою якої було боротися проти радянської влади за відірвання України від СРСР.

На весні 1975 року перед судом у Києві відбулася розправа над Юрієм Литвином, а перед тим, у лютому, в Івано-Франківському над Оксаною Попович. У грудні того ж року в Одесі судили Леоніда Тимчука.

Як сказано вище, перелічені суди — це тільки частина картини арештів і судів, які вдалося зареєструвати у самвидавній

літературі. Головне обвинувачення заарештованих — "анти-радянська пропаганда".

II

Яке значення тих подій, яке місце посідають вони і їхні головні актори, переслідуювані владою українські активісти, їхні ідеї й діла в найновішій історії нашого народу; в чому їхня головна вимова і сила? Заки відповісти на це питання, треба згадати, що політичні процеси середини 1960-их та початку 1970-их років — це не нове явище на Україні.

Відомо, що у другій половині 1940-их та на початку 1950-их років мали місце на Україні сотні політичних процесів проти учасників організованої підпільної і повстанської боротьби, а також проти тих, хто залишився на окупованих під час війни німцями теренах. Тільки про деякі із тих процесів можна знайти інформації в радянських джерелах, при чому вони, як правило, подаються у пасквільній наклепницькій формі. У такій редакції героями виходять кагебістські погромники українського населення, а ті, хто стояв за його права, представляються як зрадники батьківщини і найманці чужинецьких сил. Багата на таке, зокрема, так звана художня література та публіцистика, що її у радянських журналах чи інших публікаціях включають у рубрику під назвою, наприклад, "Пост імени Ярослава Галана".

Порівняно мало інформацій також про політичні процеси з періоду посталінської відлиги. Щойно в 1967 році зумів Іван Світличний довести до публічного відома на Україні (а згодом ця інформація дісталась і за кордон), що ще у травні 1961 року судили на закритому суді у Львові групу українських юристів з Левком Лук'яненком за те, що вони виготовили проект політичної формації під назвою "Українська робітничо-селянська спілка", в якому розглядалася можливість скористатися з статті конституції СРСР і УРСР про вихід УРСР з Радянського Союзу. В оголошеному Світличним документі був серед іншого лист одного з обвинувачених, Івана Кандиби, до тодішнього першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста. У цьому листі Кандиба говорив про два інші політичні процеси на Україні: у 1959 році в Івано-Франківському проти групи українців, що мали творити організацію п. н. "Об'єднана партія визволення України", та в 1961 році у Львові проти членів т. зв. Українського національного комітету (УНК). Цю інформацію ствердив згодом самвидавний *Український вісник*, який подав прізвиська тоді суджених за УНК українців: Роман Гурний, Микола Мелех, Василь Сорока, Микола Машталер, Гнат Кузик. За даними *Українського вісника*, у тому ж 1961 році судили в Тернополі Василя Пальчака і Марію Пальчак, а ще в 1960 році відбувся на Воркуті процес колишніх учасників

організованого визвольного підпілля Володимира Леонюка, Ярослава Гасюка та Богдана Христинича, які начебто створили формацію під назвою "ОУН-Північ". З самвидавного *Українського вісника* дістались у світ також інформації про деяких членів ОУН і УПА, суджених на процесах у 1940-их і 1950-их роках, м. ін. про Євгена Пришляка, Катерину Зарицьку, Галину Дидик, Одарку Гусяк, Михайла Сороку та інших.

Таким чином, чи то у випадку давніх учасників підпілля, чи тоді, коли йдеться про формації типу УНК і УНФ, про групу юристів, суди над ними відбувались у повному засекреченні, і вістки про них доходили у більшості щойно по багатьох роках.

Не так сталося з процесами 1966 року. Правда, про арешти діячів української культури в 1965 році, які кілька місяців пізніше були суджені, стало відоме у світі теж не відразу. Зате на самій Україні про них заговорили просто таки по слідах тих масових репресій. Уже 4 вересня 1965 року, під час громадських зборів у кінотеатрі "Україна" в Києві, Іван Дзюба виступив з обвинуваченням режиму за переслідування української інтелігенції. Як він сам згодом розповів у передмові до своєї книжки *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, протести і петиції до державних і партійних органів спрямували такі численні видатні українські постаті, як Михайло Стельмах, Андрій Малишко, Григорій Майборода, Віталій Кирейко, Сергій Параджанов, Іван Драч, Ліна Костенко та інші.

Ці виступи громадських діячів на оборону заарештованих були чимось зовсім новим у радянській дійсності післявоєнної України. Таку глибоку психологічну зміну у мисленні і поставі українця до влади та того, що діється довкола, так характеризував два роки пізніше Валентин Мороз у відомому памфлеті п. н. *Репортаж із заповідника імені Берії*:

"Сучасні події на Україні теж є переломом: ламається крига жаху, що непорушно сковувала духовне життя народу довгі роки. Як завжди людей кинули за ґрати, і як завжди — повезли на Схід. Але на цей раз вони не канули в безвість. На превелике здивування кагебістів, вперше за останні десятиріччя на Україні з'явилася Громадська Думка. Вперше виникла кампанія протестів, вперше журналіст Чорновіл відмовився давати покази на антизаконному закритому судилищі — і вперше кагебісти відчувли своє безсилля все це придушити".

Отож, народження громадської думки, поява цивільної відваги громадянина, його рішення протиставитися злу, яке до того часу він день-у-день бачив, але з яким по-рабськи мирився, — було першою відмінною рисою, що супроводила арешти і політичні процеси на Україні в середині 1960-их і в наступних роках.

Правда, нове мислення і нова постава почали народжуватися

вже раніше, відразу по смерті Сталіна, коли в самих керівних колах КПРС виринула потреба скинути з себе частину його злочинів, дати хід тому, що названо відлигою. Почалося т. зв. поширення меж соціалістичного реалізму, що на Україні привело до дещо вільніших виявів духовної творчості і на сцену української літератури дозволило вийти групі молодих поетів і письменників, відомих згодом під назвою шестидесятників. А впритул до цього прийшов також помітний рух уперед в галузі громадсько-політичної думки і дії: робилися заходи, щоб реабілітувати знищених у 1930-их роках діячів культури, перевидати їхні заборонені твори, розширився діяпазон дослідів історичного минулого нації; люди поодинці чи збірно почали писати петиції і протести на адресу партійних і державних органів, домагалися здійснення записаних у конституції національних та громадянських прав. Це був початок нового, довшого етапу т. зв. конституційної боротьби, що визначала політику, стратегію і тактику українського руху опору впродовж наступних років, доцільність й успішність якої піддали під сумнів щойно нові редактори останнього натепер 7-8 випуску самвидавного *Українського вісника* в 1974 році.

Засоби цієї боротьби були завжди легальні. Це треба сказати не тільки про петиції і протестні листи до органів влади, але також про не допущені до друку самвидавні публікації, включно з згаданим *Українським вісником*, поскільки свобода слова і друку також гарантується конституцією УРСР. А появлялися ті публікації на тлі усвідомлення провідними колами українського суспільства небезпеки, що нависла над нацією у плянах і політиці Москви стосовно України. Найбільш разючим документом того усвідомлення був протестний самвидавний анонімний документ п. н. *З приводу процесу над Погружальським*, що був поширений на Україні після зумисного підпалу бібліотеки Академії наук УРСР у Києві 24 травня 1964 року. У документі писалось, що "згоріла частка української культури, назавжди втрачені величезні духовні скарби". Знищення документів української історії (офіційно в радянській пресі названо 600 тисяч томів), українське суспільство сприйняло як пляновий акт у проголошеній на 22 з'їзді КПРС у 1961 році політиці злиття націй, точніше — політиці систематичної русифікації неросіян, нівеляції їх як окремих духовно-етнічних спільнот. Це дало привід Дзюбі писати у згаданій уже книжці, що українець "має усі підстави бути неспокійним за долю своєї батьківщини".

III

Народження громадської думки, гласність, встрявання одиниць і груп у події, що відбувалися на Україні в середині 1960

років, а разом з цим усвідомлення серйозності становища нації та відчуття потреби щось у цій справі робити, не були єдиними рисами, що характеризували той новий період найновішої нашої історії, в якому відбулися названі вище політичні процеси в різних містах України на весні 1966 року і наступних років. Іншим їх характеристичним елементом були самі люди, себто ті, кого на тих процесах судили, і ті, хто на їх оборону виступав, люди, що їх згодом названо діячами українського руху опору.

Слід пригадати, що приблизно в першій половині 1950-их років припинився на українських землях організований підпільний і повстанський рух, що, зрештою, в основній своїй масі виявив себе в західних областях України, де в силу різних умов, що їх тут аналізувати не доводиться, він був найбільше закорінений і мав найширші можливості дії. Хоч тому рухові доводилося діяти у дуже важких умовах, без будь-якої підтримки ззовні, в час міжнародньої декон'юнктури і проти безмірно переважаючих сил насамперед гітлерівської Німеччини, а пізніше комуністичної Москви, він здобув собі тривале місце в найновішій історії нашої нації; він навіть у свій час був по суті єдиним носієм організованої самостійницької політики на Україні. Цей факт сьогодні визнаний багатьма чужинецькими дослідниками.

Але виконавши свою історичну місію, той рух чи рух подібного типу, організований подібними людьми і подібними методами, не міг дійти до слова в 1960-их роках, навіть тоді, коли його головні носії не були б раніше знищені у боротьбі. Для нового періоду треба було нових людей, нових програм, нової стратегії й тактики. Те, що у той час такі нові люди на Україні знайшлися, те, що вони зуміли відповісти на вимогу хвилі, осмислити й очолити новий етап боротьби нації, — документує живучість її духа, її вітальність і спроможність відроджуватись у бодай частинно пригожих умовах. Це одне з найбільших наших досягнень останнього десятиріччя.

Таке визначення не є перебільшенням. Подумати тільки, як десять років тому порівняно мало відомими величинами були на Україні і поза нею люди, які сьогодні вважаються прапорними постатями українського руху опору, і яких, що не менше важливе, у різних колах радянського і позарадянського світу вважають носіями модерного українства, речниками прагнень нашої нації до національної, політичної і соціальної свободи! Коли в перших днях квітня 1966 року міжнародна преса повідомила про арешти в Києві Івана Дзюби й Івана Світличного (Дзюба насправді заарештований тоді не був), українці й окремі дослідники у світі знали про тих двох людей як відомих літературних критиків і речників літературного відродження на Україні. Прапорними постатями того відродження були, побіч деяких старших діячів культури, такі

шестидесятники, як Ліна Костенко, Іван Драч, Віталій Коротич і, очевидно, Василь Симоненко. Менше відомі були на той час Євген Сверстюк, Ігор Калинець, Алла Горська, Юрій Шухевич, а зовсім невідомі Вячеслав Чорновіл, Валентин Мороз, Святослав Караванський, Василь Стус, Левко Лук'яненко, Іван Кандиба, Михайло Осадчий, брати Горині, не кажучи вже про десятки інших керівних діячів руху опору, про дії яких і на волі, і в концентраційних таборах та в'язницях СРСР свідчать сьогодні сотні їхніх власних чи чужих писань та акцій, і їх прізвища таким робом стали відомі не тільки українцям, але й ширшим колам публічної opinio mundi. Не від речі згадати, що десять років тому ні ми, ні сторонній світ нічого не знали про Леонида Плюща.

Люди, що стали носіями руху опору на Україні в 1960-их і на початку 1970-их років, є новими людьми у багатьох відношеннях. У нас прищепився звичай називати їх діячами української культури. Якщо прийняти, що всяке духовне відродження нації — це рух насамперед її культурних верхів, — така номенклатура є виправдана. Але помилково було б обмежувати людей того руху галузями літератури, мовознавства, мистецтва, словом — гуманістичних ділянок. Зроблені нами на іншому місці дослідження показують серйозне заангажування у русі опору професійної інтелігенції, діячів остиглих наук, робітництва і студентства, хоч перевага у ньому освічених людей безсумнівна. Алеж тут не слід забувати, що на Україні маємо справу з модерним, соціально розвиненим суспільством, отже помилково було б оцінювати соціальну структуру тих, хто активно ангажувався й ангажується в українському громадському житті, критеріями з-перед другої світової війни. Професії людей, що були суджені в 1966 році і пізніше, тих, хто підписував петиції на їх оборону (згадати б тільки петицію 139 киян до Брежнєва, Підгорного і Косигіна в 1968 році), тих, хто сьогодні у в'язницях і концтаборах, — вказують на їхню соціально-класову різногранність і, що не менш важливе, на майже всеукраїнську територіальну розміщеність, при чому, однак, центр руху виявив себе на Наддніпрянщині, а не на українському заході.

Це останнє має особливу вимову, коли пригадати, що в силу різних умов, зокрема у зв'язку з великим терором 1930-их років, західні області України, головним чином Галичина, були тереном найбільшої української активності, там могла порівняно вільно розвиватись українська політична думка і дія. Таким чином там також знайшов свою головну базу організований підпільний і повстанський рух, там народились ОУН і УПА. Такий розвиток мав також і нагативні результати: Москва, а також не прихильні нам кола стороннього світу почали утотожнювати українське само-

стійництво чи "сепаратизм" тільки з Галичиною, а українців з центральних земель записували в категорію безликих "советських" людей.

Рух опору 1960-их і початку 70-их років показав, де є центр України і її самостійництва. Не применшуючи значення Галичини, чи взагалі українського заходу, хоч би тому, що звідси вийшли, наприклад, Калинці і Горині, а Волинь дала Валентина Мороза, треба тямити, що основні політичні позиції руху опору оформили у левиній частині люди з центру України. При цьому немало важить і те, що Дзюба уродженець Донеччини, Світличний — Луганщини, Чорновіл — Черкащини, Лук'яненко — Чернігівщини, Осадчий — Сумщини, Караванський — Одеси, Заливаха — Харківщини. Важливе і те, що усі ті люди порівняно молоді, більшість з них середнього віку, а свою політичну діяльність починали таки зовсім у молодості.

IV

Особливе значення має також політична платформа руху опору. Немає сумніву, що у своєму принциповому спрямуванні керівні постаті того руху нав'язують до попередніх етапів української визвольної боротьби. Недвозначно центральне місце у їхній політичній філософії посідає нація, її духовна культура і традиція, її місце серед інших вільних народів світу. Але державну незалежність України вони мислять у тісному пов'язанні з подібними прагненнями інших народів. Вони не відгороджуються від інших і свій націоналізм мислять у контексті здорового гуманного інтернаціоналізму. У писаннях самвидаву багато місця присвячено розвінчуванню забріханого "інтернаціоналізму" радянського типу, за ширмою якого криється грубий великодержавний російський шовінізм. Але рівночасно там таки не менше пишеться про приятельство і дружбу з іншими народами, зокрема з нашими сусідами, якщо вони готові визнавати наші права, про пошану прав меншостей України, про спільний фронт з ними.

Такі політичні позиції діячів українського руху опору не були тільки декларациями. Вони їх здійснюють і в житті. Переконливим показником цього є їхня дружба і співпраця з представниками інших народів у концентраційних таборах і в'язницях СРСР. Тільки на тлі такої платформи могли народитися такі явища, як солідарні голодівки українських політичних в'язнів в обороні вірменів, росіян, євреїв чи балтійців, і, навпаки, тільки цим можна пояснити петиції таких росіян, як академік Сахаров на оборону Мороза чи Лариси Богораз, Л. Алексеевої та В. Орлова на оборону о. Романюка, як спільні послання Пенсона і Чорновола, як писання Караванського проти дискримінації євреїв в школах Одеси, як заява Володимира Буковського проти русифікації і под.

Не залишається такий розвиток політичного думання та дій українського руху опору без відгуку також у сторонньому світі, зокрема на Заході. Кожному, хто слідує за ставленням інтелектуальних і політичних кіл цього світу, видно, що у ньому за останні роки відбуваються корисні для нас зміни. Це не значить, що Україна й її прагнення не мають більше ворогів у світі. Ворогів ми маємо, безперечно, ще чимало, а ще більше таких, які живуть фальшивими уявленнями про нас, що їх накинула їм московська пропаганда. Але водночас наші прихильники появляються вже сьогодні там, де їх досі не було або було дуже мало.

Ось приклад Леоніда Плюща повчає, що можуть постати ситуації, коли навіть західні комуністи, хай тільки на одну мить і кон'юнктурно, можуть опинитися в ролі оборонців прав людини в СРСР. Натомість якщо йдеться про ліберальні та ліві демократичні кола світу, то тут завдяки різним обставинам (наприклад, щораз більш агресивна політика московського комуністичного тоталітаризму) та, головне, завдяки з'ясованим тут політичним позиціям українського руху опору, відкриваються для нас доволі добрі можливості шукання союзників. Це не значить, що від них треба сподіватися тривалої допомоги (казав колись президент США Джон Кеннеді, що в політиці тривалих союзників не буває), але це значить, що українське політичне мислення мусить звільнитися від штивних штампів, за якими усе, що ліворуч — погане, а добра́ нам, мовляв, ждати можна тільки від правих політичних сил світу. Колись про французьких соціалістів говорилося, що їхнім гаслом було *pas d'ennemi à gauche* ("немає ворога ліворуч"), і тому вони завжди були готові співпрацювати з комуністами, за що не раз доводилося їм розплачуватися. У нас же дехто хотів би українській політиці накинути іншу догму, мовляв, "немає приятеля ліворуч". Як всяка ідеологічна орієнтація, така порада є наївна і фальшива. Часові союзники України можуть бути і серед лівих і серед правих кіл світу, і, з другого боку, наша найновіша історія вчить, що недуга нашої правизни може бути не менш небезпечна, як наша утопійна лівизна періоду революції 1917 року.

Ефективна міжнародна співпраця спирається на спільних за даних умов національних інтересах, а не на ідеології. Республіканська Франція союзничала перед першою світовою війною з монархічною Росією проти монархічної Німеччини. Китайським комуністам сьогодні ближчі демократичні держави НАТО, ніж комуністична Москва. Проте слід пам'ятати і таке: поступовий, демократичний, гуманний характер програмових позицій руху опору на Україні говорить також про те, в яких колах світу він у першу чергу може тепер шукати союзників.

Вкінці, політичні процеси на Україні в 1960-их і 70-их роках та дії провідних постатей руху опору показали нам і світові нову українську людину також у ще одному відношенні. Це не тільки люди, що своїми політичними ідеалами, своїм гуманізмом і шляхетністю перегукуються з ідеалами усього поступового людства, але також люди непересічних характерів. Безперечно, трагічно уклалося життя Івана Дзюби (хоч тим, що він написав і зробив, він здобув собі тривале місце у визвольній боротьбі українського народу), але люди типу Валентина Мороза, Вячеслава Черновола, Івана Світличного, Євгена Сверстюка, Левка Лук'яненка, Леонида Плюща, Юрія Шухевича, Ірини та Ігоря Калинців, Стефанії Шабатури (скільки прізвиськ можна ще назвати у цьому контексті!) виявили рівночасно небуденну силу характеру, жертвенність, посвяту і стійкість та послідовність, вони створили живий приклад нової української людини, приклад, про який своєчасно писав Мороз, і який (цей приклад), як моральна категорія, не менш важливий, ніж програма, яку вони проповідували.

У такому аспекті пожив'я останнього десятиріччя на Україні є дуже багате. Воно багате і на Україні і в цілому Радянському Союзі, де через в'язниці і концтабори люди різних національностей мають змогу зустрітись з діями українського руху опору, пізнати їхню моральну силу, познайомитися з політичними ідеалами, які вони відстоюють. Значення цього десятиріччя також дуже велике в позарадянському світі, де імена чоловічих діячів нашого руху опору стали символами сучасної, модерної України. Хіба найбільш виразним показником цього виявився Леонид Плющ. Його виступ на пресовій конференції в Парижі в присутності десятків кореспондентів чужинецьких газет із заявою про те, що він заступає вимогу відділення України від Росії, з його з'ясуванням політики Москви у відношенні до українського народу, мав з багатьох поглядів більшу питому вагу, ніж численні багаторічні зусилля українців поза рідними землями. Він й інші провідні постаті руху опору на Україні вирішально впливають на життя й розвиток еміграції. Наскільки більше вбогими були б ми без них! Як дуже своїми писаннями збагатили вони українську політичну думку, який вплив мають вони, їхня платформа боротьби і їхня моральна постава на формування обличчя зростаючого поза рідними землями покоління!

Це є призма, крізь яку треба оцінювати те зрушення, яке сталося на Україні впродовж останнього десятиріччя і символами якого є також арешти й процеси, що протягом цього часу мали місце.

КОМЕНТАР ДО КОМЕНТАРІВ

У Континенті появилися два передруки з Культури: стаття Ю. Мерошевського "Російський "польський комплекс" і простір УЛБ" (Континент, ч. 4) і стаття І. Кошелівця "Хроніка українського опору" (Континент, ч. 5). Обидві статті обговорюють питання взаємин між росіянами і ними поневоленими народами. Редакція Континента до обох цих передруків додала коментарі, в яких пропонує спільну боротьбу проти советчини, замаскуючи цією пропозицією своє ставлення до питання самостійності поневолених народів. Редакція Культури у ч. за січень-лютий ц. р. надрукувала до тих коментарів Континента свій коментар, який передруковуємо тут у повному перекладі.

Редакція

У четвертому і п'ятому числах *Континента* є для нас особливо важливі дві позиції: "Російський "польський комплекс" і простір УЛБ" Юліюша Мерошевського, також "Хроніка українського опору" Івана Кошелівця. До обох статей редакція російського кварталника додала короткі коментарі. Обидва коментарі дають добру нагоду до в'яснення деяких непорозумінь й уточнення деяких пунктів у нашому діалозі з російськими приятелями.

У коментарі до статті Мерошевського редакція *Континента* рекомендує тим, що пишуть про "сучасну відміну т. зв. російського імперіялізму", щоб слово "російський" замінити словом "советський"; вважає за "принципову ваду змішування російського імперіялізму з панславистичним характером минулого століття з тотальним советським імперіялізмом"; і нагадує, що війна 1920 року була "першою виправою не російського, а советського імперіялізму", бож "багатонаціональними військами" командували більшою мірою "інородці", ніж росіяни.

Постає досить своєрідна ситуація. "Ленін у Цюріху" Солженіцина є великою мірою картиною конспіративної діяльності "інородців" на згубу російської імперії; кілька років пізніше ті самі переможні "інородці", під керівництвом Леніна, повертають на старий шлях імперії, яку свого часу запряглися знищити. Коли мати це на увазі, то спір — російський чи советський імперіялізм? — стає спором за слова, а не за суть справи. А суть справи є в тому, що захована в головних підвалинах структура імперіяльної держави колишніх царських автократів перенесла до держави нових більшовицьких автократів імпульс

імперіального володіння, на чолі з "іноrodцями" чи без них. Отже, за всіх різниць між "російським панславистичним імперіялізмом минулого століття" і сучасним "тотальним советським імперіялізмом" якась серцевина залишилася та сама. Для полків з давньої російської займанщини, які в 1920 році боронили незалежність своєї країни перед нападом зі сходу, було байдуже, що "багатонаціональними військами" з обкраяної агресивної імперії командували поза росіянином Тухачевським "іноrodці" Сталін, Якір і Гай, а за їх спиною стояли, поза росіянином Леніном, "іноrodці" Троцький і Дзержинський. (Ну, а ким був генерал Брусілов, який мобілізував офіцерів колишньої царської армії на війну з Польщею?). А радше не так байдуже, як зловісно: в їх очах новий похід супроводила стара тінь. Про цю тінь знає щось сучасний советський амбасадор у Варшаві, коли він зуживає значну частину свого часу на "братню" опіку над істориками розборів і післярозборової Польщі.

Про цю тінь не повинні ніколи забувати також наші російські приятелі. Емігранти неспроможні передбачати майбутнє, не мають ані права робити висновки від імени своїх народів, ані мандату на усталення кордонів. Але мають один подвійний привілей: відважно робити висновки з минулого і визначати шляхи, якими, може, підуть наступні покоління. З цього привілею скористала *Культура*, визначаючи ясно справу приналежности Львова і Вільни в інтересах майбутніх польсько-українських і польсько-литовських взаємин. Від наших приятелів росіян ми очікуємо подібної сміливості мислення в інтересах самого російського народу. Заява "Міра відповідальности" була фактом історичного значення, якщо йдеться про нормалізацію польсько-російських взаємин. Немає, одначе, нині росіян, які ставили б під сумнів саму засаду незалежности Польщі, тож наші спільні зусилля мусять відтепер скеровуватися в напрямі виборення права на національну самобутність для України, Литви і Білорусії, а також інших народів, що входять до складу Радянського Союзу. У коментарі редакції *Континента* до статті Мерошевського зроблено перший крок: у ньому мова про "визнання священного права на самовизначення кожного з народів так званого простору УЛБ". Справа в тому, щоб це було безнастанно повторюване на повний голос, без недомовлень, що сіють невмотивоване і шкідливе недовір'я щодо безсумнівно доброї волі російських редакторів *Континента*. І щоб це знайшло швидкий конкретний вираз, наприклад, у докооптованні українського представника до редакційного комітету журналу.

Публікація в *Континенті* статті Кошелівця "Хроніка українського опору" є сама з себе важливою подією, яку з радістю стверджуємо. Натомість кілька рефлексій у приязно критичному

дусі викликає редакційний коментар квартальника. Читаємо в ньому: "На наш погляд, за цього трагічного часу, коли всі, весь світ опинився перед смертельною загрозою навали тоталітаризму, потрібно вибрати зовсім іншу тональність розмови. Пора ж справді, нарешті, зрозуміти, що всі наші багатолітні роздори, які ми продовжуємо і на чужині, можуть служити, та й служать, лише тим, хто готується зараз остаточно розчавити цивілізацію... Тепер, як, можливо, ніколи раніше, конечна єдність. Так давайте ж шукати шляхів до неї. Пошуки ці, напевно, будуть болючі і довготривалі, але іншої альтернативи, на жаль, у нас немає. Час іде, і вже завтра може виявитися пізно. Простягнімо ж один одному руку, і ми певні, що тоді пошуки наших нових міжнародних взаємин закінчатся успішно й остаточно".

Легко погодитися з слушним постулатом єдності в теперішній трагічній ситуації. Натомість трудніше зрозуміти недооцінку від редакції *Континента* однієї важливої обставини, яка вимагала б іншої "тональності розмови" саме з російського боку. Ми також не за продовження "на чужині багатолітніх роздорів", думаємо, однак, що можна їм покласти край, лише формулюючи позиції більш точним і виразним способом. Шляхетного жесту простягнутої руки, пов'язаного з закликком припинити роздори перед обличчям спільної смертельної загрози і в ім'я майбутнього, що якимось "з успіхом" укладеться, не вистачає поневолеми народам, які з природи речі є недовірливі, бо багатократно обдурені (українці пам'ятають, що навіть сталінська конституція — не говорячи вже про Леніна — гарантувала народам СРСР право на самовизначення і незалежність; вони знають також, що високу засаду самовизначення народів гордо виписали на своєму паперовому прапорі ООН...). Повторім ще раз: емігрантів позбавлено всього, за винятком їхнього голосу; отже, це мусить бути голос ясний і рішучий, без заломань й обережних недомовлень, якщо його мають почути адресати.

Час плине, час наглити, завтра може бути запізно. Як він наглити, нехай засвідчить знаменна еволюція українського руху опору протягом зaledве кількох останніх років. У 1970 році підпільний київський *Український вісник* делікатно докоряв *Хроніці поточних подій*, що вона "узурпує собі понаднаціональну і загальносоюзну позицію". І додавав: "Складається враження, що члени російських опозиційних груп прямують, щоправда, до радикальних змін у багатьох ділянках суспільного життя, але коли йдеться про національне питання, то вони прагнуть у такій чи іншій формі збереження статус кво". *Український вісник* у 1972 році перестав виходити. Про цей період Кошелівець пише в своїй статті на шпальтах *Континента*, що його характеризувала "легална і конституційна" постава. *Український вісник* ожив після

дворічної перерви на початку 1974 року. Кошелівець пише: "У новому виданні *Вісника* немає вже мови про конституційність. Його редактори вважають владу на Україні окупаційною і відмежовуються від ленінської і брежнєвської національної політики, вимагаючи повної незалежності України". У цій зміні Кошелівець бачить "незворотний процес". Як можуть вийти йому назустріч шляхетні, без сумніву овіяні доброю волею загальники про конечність припинити "багатовікові роздори"?

Оскільки обговорюємо ці справи, докиньмо на маргінесі кілька слів на адресу деяких еміграційних українських публіцистів. Вони не дуже уважно, видно, читають *Культуру*, а вже винятково неуважно вони прочитали статтю Мєрошевського про УЛБ. Вони вичувають у статті пропагування нами проєкту федерації, якогось нового "межиморя", запідозрюючи нас у спробі форсувати виключно польські інтереси під прикриттям "спільности цілей". Ми самі згадали вище про комплекс підозрливости поневолених народів, поневолених і багатократно ошукуваних, отже, не маємо жадних підстав обурюватися. Але прагнемо з притиском ствердити: висуваючи проєкт УЛБ, ми не в'язали його ані на мить з федераційними чи конфедераційними формулами; за сучасного стану недовір'я й уражень недавнього минулого було б це звичайною глупотою; проповідуємо попросту нормалізацію взаємних відносин, пошану до спільної історії (досліджуваної чесно, без упереджень і тенденційности) і спільну боротьбу з советським імперіялізмом. Це все. Решта, може, стане якимось бодай скромним овочем нашої спільної праці, якщо буде переможене недовір'я.

ВОЄННОМУ ПРОКУРОРОВІ ПРИКАР- ПАТСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОКРУГИ (II)

Вячеслав Чорновіл

Одержавши цю заяву, сл. Боечко ніякої відповіді не дав, спотворені наслідком дезінформації факти не спростував. Більше того, він навмисне не додав до справи цей документ, що викриває його, і це зробив на моє клопотання щойно суд ("Справа", т. 15, л. с. 73-74, 116).

5) 18. 4. 72 я подав слідчому заяву у зв'язку з фальшивим повідомленням про арешт М. Касова. Ця провокація вже описана вище. На підтвердження цитую кілька місць заяви, написаної по свіжих слідах провокації: "Як мене повідомили, недавно заарештовано наукового робітника Мих. Касова. Йому інкримінують зберігання документів самвидаву і нібито якийсь стосунок до випуску позацензурного журналу *Український вісник*.

"... я припускаю можливість моєї мимовільної провини в тому, що в М. Касова нібито знайшли якісь компромітуючі для нього папери. Не маючи в останні місяці постійного місця проживання, живучи й працюючи в різних осіб, я іноді залишав (або навіть забував) у них свої папери. Я бував у М. Касова, міг випадково залишити в нього якісь папери. Тому прошу ознайомити мене з вилученими в Касова матеріялами. Як серед них виявляться належні мені, згоден це підтвердити.

Подаючи цю заяву, я виходжу з запевнень, що мої пояснення позитивно вплинуть на долю М. Касова..."

Надумуючи провокацію з Касовим, слідчий чекав від мене, звичайно, не таких "зізнань". Тому питання про "арешт" Касова він зам'яв, а потім повідомив про "звільнення" Касова. Заяву, що компромітувала його, до справи не долучив.

6) В результаті докладно описаного вище психічного тиску на мене появилася моя заява 22. 5. 72 року про мою причетність до випуску журналу *Український вісник*. Навіть з тексту цієї заяви ("Справа", т. 2, л. с. 10-17) видно, що вона появилася в результаті дезінформації і шантажу. Цитую початок заяви:

"Протягом останніх тижнів мені неодноразово заявляли як слідчий у моїй справі, так і нач. сл. відділу Льв. УКГБ, що від моїх свідчень у справі випуску позацензурного журналу *Український*

вісник залежить під цю пору доля багатьох людей, навіть моєї дружини й сестри, які у зв'язку з невстановленістю обставин видання журналу також можуть бути притягнуті до відповідальності. Вимагається лише повідомити про мою особисту причетність до цього видання — і це буде гарантією припинення арештів осіб, яких підозрівають у причетності до випуску журналу, попередить притягнення до відповідальності найближчих мені людей і навіть позитивно вплине на вирішення моєї долі.

"Покладаючися на такі гарантії, я заявляю..." (т. 2, л. с. 10) і т. д.

У цій заяві є й інші сліди шантажу і зловмисної дезінформації. Так, називаючи всіх відомих мені заарештованих осіб і заявляючи, що всі вони не мали стосунку до випуску журналу, я згадую М. Касова, у дійсності не заарештованого, але не згадую М. Осадчого, бо одержав фальшиву інформацію про його звільнення за визнання провини і згоду виступити з критикою "буржуазного націоналізму" у телевізії і в друку. (Мабуть, таким чином мені демонстрували гідну наслідування схему поведінки). Мене навіть повідомили, що за таку поведінку М. Осадчий зазнав нападу якихось "антирадянських елементів" і потрапив до лікарні КГБ. Пізніше, щоб якось пояснити засудження "звільненого" Осадчого, слідчий Боєчко пояснив мені, що Осадчого звільняли лише на підписку у зв'язку з вагітністю дружини і що під впливом дружини і поганих друзів він відмовився від розкаяння, що привело до його засудження.

7) У червні 1972 року, остаточно переконавшись в ролі Дубиняка і в основному зрозумівши характер здійснюваних стосовно мене провокацій, я писав 13. 6. 72 року в заяві на ім'я начальника слідчого відділу: "Слідство в моїй справі навмисне затягується. Проведені до теперішнього часу слідчі дії можна було здійснити за 2-3 місяці. Режим глухої тривалої ізоляції у цьому випадку використовується не для встановлення істини стосовно справи, а для психологічних експериментів з метою досягнення позаслідчих наслідків. Такий режим глухої тривалої ізоляції під час попереднього слідства (навіть без будь-яких контактів з рідними) не лише психічно травмує в'язня і нівелює його людську гідність, але й дає різним безвідповідальним особам *широкі можливості для різних провокацій у відношенні до в'язня, його рідних і знайомих*". ("Справа", т. 2, л. с. 52-53).

8) 7. 7. 72 року я написав заяву про часткову участь у слідстві (не відповідаючи на більшість питань, особливо тих, що стосуються інших осіб, я все ж погодився підписувати протоколи і давати пояснення змісту вилучених у мене літературних матеріалів). Цю заяву я навмисне склав так, щоб у ній лишилися сліди фальшивої інформації, що її давав мені слідчий про "зміну ситуації". Я, зокрема, писав: "У зв'язку з *зміною ситуації*" (припинення арештів, звільнення багатьох заарештованих у 1972 році осіб, нове ставлення до мене...)

вважаю, що деякі місця моєї заяви від 26. 2. 72 з приводу пред'явленого мені обвинувачення не цілком відповідають *новим обставинам*" і т. п. Насправді ситуація на той час мінялася лише в гірший бік, бо почалися суди з дуже жорстокими вироками. Цей документ, що викриває дезінформацію, є в справі (т. 2, л. с. 87).

9) У справі є численні докази описаних вище злочинних дій, пов'язаних з затримкою в серпні 1972 року моєї дружини і сестри: моя заява від 10. 8. про оголошення голодівки протесту (т. 2, л. с. 116); додаткова заява про суху голодівку 14. 8. у зв'язку з повідомленням про сестру (т. 2, л. с. 120-121); заява 17. 8. про припинення голодівки (т. 2, л. с. 122); заява 31. 8. про незаконність дій стосовно мене і моїх рідних (т. 2, л. с. 127-131). Ці заяви написані по свіжих слідах провокації і добре насвітлюють подробиці цього злочину слідчого Боєчка й інших осіб. (Далі йдуть докладні цитати з цих чотирьох заяв, де докладно описується характер кагебістського експериментування. Щоб не повторюватися, ці цитати опускаю — В. Ч.).

Ніякої відповіді, заперечень чи спростування фактів, викладених у цих чотирьох заявах, після їх подачі не послідувало. Документи є в моїй справі і становлять найпереконливіший доказ злочинності дій.

10) На допиті 20. 10. 72 року я вказував з приводу невірних свідчень І. Дзюби: "Такі свідчення, дані І. Дзюбою на *восьмому* листі висновку, не відбивають дійсних обставин нашої розмови" ("Справа", т. 3, л. с. 197).

Вказуючи строк ув'язнення І. Дзюби, я виходив з даної мені у березні 72 року фальшивої інформації. У дійсності Дзюба був заарештований 14. 4. 72 і на час цього допиту перебував у ув'язненні лише півроку. Але слідчий не зробив жодних уточнень, бо це зруйнувало б укладену ним версію про арешт Дзюби на початку березня, про звернення компартій Канади й Італії, рішення "нагорі" про наше звільнення і т. п.

11) Як я вже згадував, у листопаді 1972 року слідчий Боєчко застосував до мене чергову туру провокаційної дезінформації. Він повідомив, що у зв'язку з моєю відмовою дати додаткові відомості про журнал *Український вісник* заарештовано ряд осіб у Львові й Києві. Ця фальшива інформація відбилася в написаній тоді ж таки моїй заяві на ім'я нач. управління КГБ від 21. 11. 72 року. Наводжу витяг з цієї заяви: "На весні 1972 року протягом кількох тижнів розмовляючи зо мною щоденно, начальник слідчого відділу Львівського УКГБ майор Клименко доводив мені, що від моїх свідчень про випуск позацензурного видання *Український вісник* залежить доля багатьох людей. Якщо я визнаю свою причетність до цього видання і повідомлю бодай загальні обставини його випуску,

казав він, органи КГБ не лише не будуть більше заарештовувати підозрілих у якомуньбудь стосунку до випуску осіб, але й на мою долю таке визнання вплине позитивно. При цьому від мене не вимагали називати імена інших осіб, причетних до видання... На карту була поставлена навіть доля найближчих мені людей — сестри й дружини... Так появилася моя заява на Ваше ім'я від 22. 5. 72 року... Дійсно, на деякий час розмови про арешти припинилися... Але тепер мене повідомили, що у Львові й Києві в середині листопада заарештовано кілька осіб, що нібито мали стосунок до випуску *Українського вісника* ... Цією заявою я хочу нагадати про ті гарантії, які давано мені при написанні моєї заяви від 22. 5. 72 ("Справа", т. 2, л. с. 293-6).

Жодних заперечень проти викладених у цій заяві фактів не послідувало.

12) 3 січня 1973 року я подав слідчому заяву, в якій були такі слова: "цілий рік слідства в умовах найглухішої ізоляції викликав у мене нервові виснаження. Цьому сприяла й широка амплітуда коливань стосовно мене: *від погроз застосувати ст. 56 КК УРСР (!)* до натяків на майже реальне звільнення" ("Справа", т. 3, л. с. 77-79). Ні заперечень, ні взагалі відповіді не послідувало.

13) На допиті 12. 1. 73 року я власноручно записав до протоколу: "Твердження про мою причетність до видання і розповсюдження *Українського вісника* нічим не обґрунтоване. Воно тримається лише на моїй заяві від 22. 5. 72 року. Але покладається лише на цю заяву слідство не може у зв'язку з *специфічними умовами її появи*, про які я, не бажаючи компромітувати органи безпеки, покищо писати не буду" ("Справа", т. 3, л. с. 143-4). Це зауваження було залишене без уваги.

14) Нарешті, 19 січня 1973 року я подав слідчому заяву, в якій повнотою відмовився від даних мною в травні 1972 року вимушених "зізнань" і докладно вияснив, якими способами це "зізнання" від мене видобули. Цю докладну заяву я не буду цитувати, бо довелося б повторювати все сказане вище, тому прошу при розслідуванні злочину гр. Боечка з цією заявою обов'язково ознайомитися ("Справа", т. 15, л. с. 52-58).

Цю заяву, що повнотою викриває злочинні дії слідчого Боечка, він до справи навмисне не прилучив, не сказавши мені про це. Про те, що цього важливого документу в справі немає, я дізнався щойно по закінченні слідства, знайомлячися з матеріалами справи. Вимога до прокурора про долучення заяви до справи лишилася без відповіді. Документ на моє клопотання долучив щойно суд. Ця метушня з моєю заявою підтверджує, що слідчий Боечко добре усвідомлював злочинний характер своїх дій і зробив спробу замести сліди злочину.

Таким чином, ще до закінчення слідства, до знайомства з матеріялами справи і побачення з рідними, коли я пізнав істину, я відбив у матеріялах справи багато (хоч і не всі) фактів навмисної дезінформації і шантажу з боку слідчого Боечка. Ніяких заперечень чи спростування фактів, викладених у моїх заявах, скаргах і клопотаннях, з боку слідчого Боечка не було, що також стверджує наявність з боку гр. Боечка злочинної навмисності і робить ці слідчі документи серйозним і реальним джерелом доказів його провини.

У моїй справі є низка посередніх доказів вчиненого Боечком злочину. Таким доказом є перш за все режим найглухішої ізоляції, застосований до мене слідчим протягом 13,5 місяців, що давало йому можливість, не боятися викриття, здійснювати провокаційні дії.

У справі наявні кілька моїх залишених без наслідків клопотань і заяв про надання побачень і листування з рідними, а ще кілька таких документів слідчий навмисне до справи не долучив.

Крім того, заплутавшись в дезінформації, слідчий змушений був піти на часткові порушення процесуального закону з метою не допустити мого контакту з особами, про яких мені давали фальшиві відомості. У зв'язку з цим не були dokonані абсолютно конечні слідчі дії. Ось кілька прикладів.

Обвинувачений спочатку в одній справі зі мною М. Осадчий змінив подані раніше правдиві свідчення на недійсні, заявивши, що я передав йому відгук на моє листування. Я заперечив проти нових свідчень Осадчого. Згідно з законом, конечна була очна ставка, якої слідчий Боечко навмисне не влаштував. Звертає на себе увагу й те, що мене не викликали свідком на суд Осадчого, хоч моє ім'я там часто фігурувало і мого виклику вимагав і сам підсудний, і навіть його адвокат з числа "спецдопущених" осіб. Але на очній ставці й у суді передчасно відкрилася б дана мені про Осадчого широка фальшива інформація — що він був відпущений на свободу, готував виступ у пресі й телевізії, зазнав за це нападу і т. п. (див. вище).

Те саме стосується й Ірини Калинець, обвинуваченої спочатку у тій таки справі Чорновола й інших (потім, побоявшись звести нас до купи в залі суду, "справу" розчленували і судили всіх поодиноці).

Сподіваючися допомогти мені, І. Калинець брала на себе дії, яких у дійсності не поповнила. Я заперечив проти такої самопожертви. Але очна ставка влаштована не була, у вирокі І. Калинець записана фактична неправда. Свідком на суд мене не викликали. Такий виклик, як і очна ставка спричинилися б до викриття даної мені про І. Калинець фальшивої інформації: про те, що її в кінці травня 1972 року звільнили на підписку, що під варту її взяли щойно після суду і т. п.

Не були влаштовані очні ставки з І. Дзюбою, С. Гнатенко, С.

Шабатурою. З тих таки міркувань мене не поставили свідком на жоден з судів, хоч моє ім'я фігурувало у всіх або майже всіх вироках. Такої абсолютної ізоляції не застосовували до інших осіб, заарештованих у ході кампанії 1972 року (І. Дзюби, І. Світличного й ін.). Це також є підтвердженням штучного створення обставин, що сприяли злочинів.

Крім аналізу прямих і посередніх доказів, що є в матеріалах мого слідства, і допиту як свідків А. Дубиняка, зам. нач. слідчого відділу Львівського КГБ підполковника Ваноти і нач. слідчого ізолятора підполковника Лимбака, що брали участь у здійсненні "психологічного експерименту" в серпні 1972 року, наглядачів, що зводили мене віч-на-віч з заарештованою дружиною, у справі про злочини Боєчка конечно допитати ще таких свідків:

Пашко О. В., мою дружину (Львів — 14, вул. Ніщинського, 14, кв. 6) і Чорновіл В. М., мою сестру (Черкаська обл., Звенигородський район, с. Виевхівець) — про обставини затримання їх у серпні 1972 року й ін.;

Гайдучка Романа, що був в одній камері зі мною під час проведення "психологічного експерименту" і допомагав мені 10. 8. дійти до нормального стану після нервового шоку, що паралізував мені тимчасово руки. Він може підтвердити також, що я розповідав йому про відомості, одержані від Дубиняка і слідчого; Палагняка Романа (мешканець м. Дрогобича), що був зі мною в одній камері у жовтні-грудні 1972 року, якому я докладно оповідав про свою справу і називав майже всі факти одержаної фальшивої дезінформації (про звернення компартій, нотатку в газеті *Радянська освіта*, передбачуване моє звільнення). Я розповідав йому, в яких обставинах була писана моя заява 22. 5. про участь у виданні *Українського вісника*. Якщо громадяни Гайдучок і Палагняк, не уяснивши собі, для чого їх допитують, ухиляться від правдивих свідчень, прошу влаштувати з ними очну ставку.

При притягненні гр. Боєчка до відповідальності і при визначенні йому міри покарання мають значення також такі дані, що характеризують його як особистість.

Прошу з цього погляду звернути увагу на відсутність у гр. Боєчка твердих морально-етичних норм поведінки: не лише властивої кожній нормальній людині елементарної порядності, але й якостей абсолютно конечних людині, що обіймає його посаду — поваги до законності, до суспільства, його керівників та інших широко реклямованих атрибутів радянського способу життя. Для досягнення якихось незначних результатів слідства гр. Боєчко (сам або через підставних осіб) спекулював авторитетом не лише обласних і республіканських керівників (приклад див. вище), але й зловживав авторитетом партійно-радянської преси (що нібито

друкувала повідомлення про моє недалеке звільнення) і навіть (хоч і як це огидне!) авторитетом інших компартій — Канадської й Італійської (що нібито клопоталися звільненням Дзюби, мене й ін.). Особливим цинізмом, відсутністю будь-яких етичних меж поведінки і повним презирством до формально найвищого в СРСР державного становища відзначена вигадка про замах на голову Президії Верховної ради СРСР М. Підгорного, здійснений нібито якимись друзями мого московського знайомого П. Якіра.

Зверніть увагу на ще одну обставину, що характеризує гр. Боечка як особистість. Ведучи розслідування моєї справи, гр. Боечко припустився багатьох грубих порушень процесуального закону, що коли й не є кримінально караною дією, але в сукупності з розкритими вище безсумнівно злочинними діями достатньо характеризує гр. Боечка як особистість. Маю на увазі:

додержання до обвинувального висновку явно не дійсних і нічим не обґрунтованих епізодів;

додержання до справи матеріялів, що не мають до неї стосунку, і навмисне вилучення з справи документів, що не давали можливості штучно компонувати обвинувачення;

невиконання, не зважаючи на 13,5 місяців слідства, абсолютно потрібних слідчих дій (допити, очні ставки і т. п.), що привело до навмисного спотворення істини;

внесення пізніше змін у протоколи допитів чи навіть підробка протоколів;

навмисне спотворення в обвинувальному висновку моїх пояснень і свідчень свідків;

явна тенденційність при оцінці змісту вилучених у мене творів і моїх намірів при їх зберіганні;

штучне створення умов для підроблених експертиз і дослідження по тому свідомо фальшивих висновків експертиз, від яких у суді відмовлялися навіть самі експерти, та ін.

Цих дій слідчого Боечка, що характеризують ступінь його професійної придатності, я тут не конкретизую. Ви, безсумнівно, звернете на них увагу, знайомлячись з матеріялами моєї справи. Багато говорить і той факт, що Львівський обласний суд, хоч і не міг за чотири дні без виклику потрібних свідків і прилучення потрібних матеріялів розібратися в усьому тому, чого накрутив слідчий Боечко за 13,5 місяців, та й не смів цього робити з причини передрішеності мого засудження і строку, все таки відкинув понад половину створеного слідчим Боечком обвинувального висновку, а в епізоди, що лишилися, вніс істотні зміни (наприклад, хоч і не зняв повнотю, але все ж відкинув багато фальшивої аргументації і звів до мінімуму епізод про мою участь у виданні журналу *Український вісник*). Ще кілька епізодів вилучив з вироку Верховний суд. Від укладеного

слідчим Боєчком обвинувального висновку лишилася таким чином якась третя частина. Така велика кількість зафіксованого навіть у край необ'єктивними судами браку слідства не відзначалася в жодній аналогічній справі, за ст. 62 КК УРСР за останні роки (див. довідки і вироки у багатьох справах у т. 7. моєї "справи"). Це достатньо характеризує як професійний рівень, так і професійну чесність гр. Боєчка і підтверджує суб'єктивну схильність до злочинних махінацій.

Коментар до ст. 175 КК УРСР вказує, що мотиви злочинних дій, передбачених цією статтею, "не мають значення для кваліфікації злочину". Тому, незалежно від того, як хто ставиться до мене, моїх дій і мого засудження, які міркування може викладати на свою оборону гр. Боєчко, його злочин від цього не перестає бути злочином. Бо, якщо справа чиста, вона вимагає чистих рук і чесних засобів.

Копію заяви посилаю до відома голові КГБ при Раді міністрів УРСР.

23 липня 1975

(Чорновіл)

Які були реакції на мою заяву, видно з наступного:

Головному військовому прокуророві СРСР
від політ'язня Чорновола В. М.

СКАРГА

23 липня я звернувся з заявою до військового прокурора Прикарпатської військової округи, в якій повідомляв про злочинні дії старшого слідчого Львівського УКГБ капітана Боєчка М. О., що містять склад злочину, передбаченого ст. 175 КК УРСР ("Присилування до дачі свідчень шляхом незаконних дій").

17.8.73 року адміністрація колонії, в якій мене тримають, ознайомила мене з відповіддю на цю заяву за підписом старшого помічника військового прокурора Прикарпатської військової округи підполковника юстиції Буздіжана. Перекручуючи прямий зміст моєї заяви, він пише, ніби я всього лише оскаржую дії слідчого в процесі розслідування моєї справи, а тому він спрямовує мою заяву до прокуратури Львівської області, що здійснює нагляд за слідством у моїй справі.

Складається враження, що, укладаючи за шаблоном формальну відписку, прокурор Буздіжан навіть не потурбувався прочитати мою заяву. Я ж зовсім не оскаржував у ній процесуальні

порушення (з такими скаргами я звертався раніше, у процесі слідства, до Львівської обласної прокуратури). У даному ж випадкові я сигналізував про безсумнівні факти кримінального злочину. Закон указує, що злочини співробітників КГБ можуть розслідувати лише органи військової прокуратури. Тому пересилка моєї заяви до прокуратури Львівської області, що не має права розслідувати злочини співробітників КГБ, цілковито незаконна і означає відмову задоволити мою заяву без розслідування її по суті.

Прошу вказати старшому помічникові прокурора Прикарпатської військової округи Буздіжанові на неправильність його дій і зобов'язати його дотримуватися закону.

26. 8. 73

(підпис)

Скарга мала лише той результат, що на додаток до раніше надісланої відписки військового прокурора прислали другу, в якій без будь-якої аргументації стверджувано, що підстав для закладання кримінальної справи на Боєчка М. О., немає. "Соціалістична законність" здобула ще одну брудну перемогу...

Викладене можна доповнити ще тим, що КГБ приклало зусиль до приховання від гласности злочинних метод ведення слідства у моїй справі. Мене спрямували в маленький табір, який вважається глухим; восени 1973 року з-під воріт табору прогнали спочатку дружину, а потім і сестру — і побачення з рідними я одержав шойно на весні 1974 року, коли кагебісти переконалися, що їх провокації стосовно до мене уже є секретом Полішинеля.

Повчальна доля провокатора Дубиняка. Після мого викриття його знову заарештували, витягли на світло денне раніше прикриті злочини і засудили, повідомивши про це навіть у пресі. Ав розмові зі мною такий Шумейко (оперативний робітник Львівського КГБ, що готував мою справу й заарештував мене, по суті організатор і винуватець усіх провокацій, влаштовуваних під час слідства) заявив, що після цього моїм заявам про те, що Дубиняк кагебістський провокатор, ніхто вже не повірить...

1. 8. 1975

ДО МІЖНАРОДНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ АМНЕСТІЯ

Мешко Оксана Яківна
(1905 року нар., вдова ветерана
Вітчизняної війни 1941-45 років),
Київ — 86, Верболозна 16.

СКАРГА

У газеті *Радянська Україна* від 11. 2. 1972 року було надруковане повідомлення про арешт Світличного І. О., Чорновола В. М., Сверстюка Є. О. й інших "за ведення ворожої соціалістичному ладові діяльності".

До числа багатьох інших належав і мій син Сергієнко Олександр Федорович, заарештований органами КГБ в 1972 році, під час кампанії застрашливих арештів на Україні української творчої інтелігенції і робітників національної культури.

Арештові передував обшук 12. 1. 72 року, другий слідував 3 тижні після арешту, 4. 2. 72 року, і третій — 20. 12. 73 року, коли син перебував у пермських таборах. При обшуку були вилучені матеріяли, перелік яких прикладаю.

Засуджений 24. 6. 72 року закритим Київським обласним судом (навіть мати і дружина не були допущені на суд) за ст. 62 ч. 1 КК УРСР на сім років ПТТ і три роки заслання.

Суддя тов. Мацько у судовому розгляді порушив КК УРСР за ст.: 367; 368 п. 1; 369 пп. 1, 3, 4; 370 п. 9; 371; 372, — у зв'язку з чим суд змушений був вдатися в своїй судовій ухвалі до застережень і приблизних припущень, які "... не рятують становища" (з касаційної скарги оборонця Мартиша С. М.) і свідчать про явну беззаконність.

Сергієнка обвинувачувано в агітації і пропаганді в усній і письмовій формі; з метою підриву й ослаблення радянської влади, "виготовляючи, зберігаючи і розповсюджуючи антирадянські документи".

Пунктів обвинувачення було близько десяти, з яких головні:

1. Корегування 33 сторінок праці Івана Дзюби *Інтернаціоналізм чи русифікація?*

Доказ на цей пункт побудований на тому, що на перших 33 сторінках рукопису Сергієнко залишив на полях свої читацькі позначення олівцем — кілька фраз і слів, оцінених судом як спів-авторство. Сам автор рукопису як свідок у справі в суді не був допитуваний. Але після каяття і наступного за ним звільнення І. Дзюба надіслав свою заяву від 20. 5. 1974 року до Верховного

суду УРСР, спростовуючи інкриміноване моєму синові спів-авторство згаданої його праці, і просив суд допитати його у справі Сергієнка.

Висновок про неправомірність обвинувачення Сергієнка у співавторстві впливає сам собою (див. заяву І. Дзюби).

2. Висловлювання про Чехо-Словаччину — обвинувачення звучить так:

"У вересні 1968 року у зв'язку з контрреволюційними подіями в ЧССР у присутності студентів Срібного, Вергатного й ін. Сергієнко зводив наклепи на радянську дійсність і демократію в СРСР", а в судовому вирокі стосовно цього пункту є таке застереження: "Та обставина, що свідки не можуть назвати точної дати цих розмов, сама собою не може свідчити про недостовірність свідчень".

Усі свідки на суді посвідчили, що розмова про Чехо-Словаччину відбулася на початку учебного року — не могли точно пригадати якого, — при цьому з'ясувалося, що восени 1968 року вони перебували на цілині при збиранні врожаю, а Сергієнко, будиши виключений з медінституту в 1967 році, перебував у Києві.

Крім того, з'ясувалося, що з студентом Срібним син ворогував (доходило до ексцесів), і його свідчення не можуть мати сили.

Такий свавільний перенос розмови про Чехо-Словаччину з 1966-67 навчального року на серпень 1968 року ґрунтовно міняє справу. Якщо така розмова й відбулася, то зміст її не міг стосуватися подій 1968 року в Чехо-Словаччині, як це за всяку ціну намагалася довести обвинувачення.

Звертаюся до промови Г. Гусака, виголошеної в Празі 26 серпня 1972 року: "... ми нікого не судили, не судимо і не будемо судити за політичні переконання, за погляди періоду 1968-69 років".

3. Кореспондент нелегального журналу *Український вісник*.

4. *Некролог* — його рукописний текст на одному листку учнівського зошита.

Обвинуваченню по цих двох пунктах послужило наступне:

а) прощальне слово Сергієнка, виголошене ним на похороні убитої за загадкових обставин художниці Алли Горської (м. Київ, 7. 12. 1971 року), — і пізніше вміщене без відома сина, невідомо ким у неофіційному, не цензурованому ж. *Український вісник*, — оцінене судом як "антирадянське і наклепницьке".

б) Зошит сина — прийнятий судом у якості "речевого доказу".¹ Зошит пронумерований на 95 сторінок, майже чистий, за винятком:

1. Зошит був вилучений органами КГБ при обшуку в нашій квартирі у зв'язку з арештом історика Валентина Мороза в 1970 році, пролежав без руху в КГБ 1,5 року.

1. Тексту на 2 сторінках з вступної частини до ж. *Український вісник*.

2. Оповідання Кестлера *Пітьма опівдні* на 6 сторінках.

3. На сторінці ч. 1 фраза: "З українського громадського життя" і кілька речень характеру спогадів, але обірваних і не закінчених.

От і все. Текстів немає. Судові було бажане поцінувати записи на сторінках чч. 1 і 73 як "заготівлі" до журналу *Український вісник*.

Інших доказів на цей пункт немає. Немає й експертизи цих поодиноких фраз для змістового пов'язання їх з обвинуваченням.

Обвинувачення за пп. 3 і 4 про співучасть сина у виданні журналу *Український вісник* не доведені, а публікація *Некролога* не дає підстав для обвинувачення його в "антирадянських наклепах". Текст некролога прикладений до справи, зміст його зводиться до вислову почуття втрати і не має політичного характеру. Розглядати його як "антирадянський" документ безпідставно.

5. Наклепницькі висловлювання Сергієнка про здійснення курсу русифікації в Українській РСР.

Критикував той стан, що в вишах України, зокрема в Київському медінституті, де він навчався, всі дисципліни викладають російською мовою.

Як "речевий доказ" у судовому засіданні була прослухана магнетофонна стрічка запису з голосу Сергієнка його спогадів про делегатську місію в ЦК КПУ в 1967 році з приводу конечности переходу з російської мови на українську у вищих учбових закладах Української РСР.²

Магнетна стрічка була вилучена при обшуку КГБ. Запис цей не признавався до розповсюдження.

Я її особисто сама записала уже в 1971 році під час розповіді сина, що приголомшив мене силою правди у викритті нашої дійсности.

Ходіння по муках в шуканні істини, митарства делегатів за авдієнцією до високого начальства, охоронюваних кабінетів відділу ідеології ЦК КПУ. Ігнорування і зневага до "неофіційних делегатів".

2. Делегатом до ЦК КПУ, у складі кількох студентів, його обрано на одних з не запланованих "згори" студентських стихійних зборів — багаточисленної аудиторії студентів столичних вишів, шанувальників українського красного письменства, що відвідували збори літературного гуртка Київського університету. Невдовзі після цього у приміщенні Київського університету був заборонений вільний вхід: встановлена система перепусток і перевірки документів студентів і викладачів; цей порядок зберігся й донині.

І фінал — розмова, нарешті, з рядовим стражником від ідеології цього відділу, тов. Поповим.

Після прослухання запису, на вимогу прокурора обвинувача тов. Аржанова, стрічку, як "речовий доказ", зняли і судовою постановою призначили на знищення.

Але сам пункт обвинувачення — "висловлювання про русифікацію" прокурор Аржанов чомусь не зняв — так і лишився не стверджений дуже переконливими і не менш красномовними "речовими доказами".

6. Обвинувачення в націоналізмі зводяться до висловлювань Сергієнка, трактованих свідками як "націоналістичні".

На прохання адвоката розшифрувати, чому вони, студенти, приклали до Сергієнка прізвисько "націоналіст", свідки пояснили в судовому засіданні: "Сергієнко завжди уперто розмовляв українською мовою. Він навіть конспект писав по-українському! Й іспити, і заліки складав по-українському!"

Свідчили також про те, що Сергієнко, коли виїжджав з студентами на збирання врожаю, любив читати їм українські вірші Шевченка, Л. Українки, Симоненка, Л. Костенко й інших.

На підтвердження "антирадянської усної пропаганди" викликана в якості свідка викладач кафедри філософії від своїх протокольних свідчень на попередньому слідстві відмовилася — з яких виходило, що Сергієнко, закидаючи питаннями, перетворював її лекції на диспути.³

Вона підтвердила, що Сергієнко був ерудований, студент-відмінник, що в нього виникали питання глибокі й серйозні, що вона викладала історичний матеріалізм і не могла допустити перетворення навчання на трибуну студентів.

Але її позитивна характеристика не відбилася позитивно на судовому засіданні...

7. Наступним пунктом усної пропаганди служить те, що, відпочиваючи в м. Скадовському, у випадковій розмові, за випадкового знайомства й обставин зайшла мова про "самостійну" Україну.

Єдиний викликаний на суд свідок Давиденко витлумачив цю розмову у вигідному для суду світлі.

Чи правомірно розглядати цю розмову судовим порядком, коли право на самовизначення радянських республік передбачене Радянською конституцією?

3. Цей епізод у студентській аудиторії на лекції був штучно перетворений попереднім слідством на "трибуну" для мого сина, тобто на виступ перед "широким колом людей", перед яким він "проголошував антирадянські ідеї". (З визначення терміну "агітація" згідно з науково-практичним коментарем до КПК УРСР, в-во політ. літератури, 1968 рік).

Чи не курйозно звучить репліка обвинувача прокурора тов. Макаренка у Верховному суді УРСР 7.9.1972 року, під час розгляду справи мого сина, — оборонцеві тов. Мартишеві: "Так цей пункт писаний для народу, а не для Сергієнка!"

8. Єдиний свідок Дудчак свідчив про розмову з Сергієнком, яка нібито відбулася в нього дома без свідків, про доцільність географічного вирівнювання кордонів України з міркувань етнічно-етнографічної компактності.

Син категорично заперечував, що така розмова будь-коли відбулася. Юридично і це обвинувачення лишилося не доведене.

9. Виготовлення, збереження і поширення самвидаву.

10. а) Знову фігурує той самий уже згаданий зошит, в якому є на двох аркушах фрагмент передмови до *Українського вісника* і два заголовки — за здогадами слідства — до "заготовок" кореспонденції для цього журналу.

б) Студент Вергатний ніби читав рукопис *Інтернаціоналізм чи русифікація?*, але пам'ятає не твердо.

Одним словом, для судового засідання і прокурора, для свідків і оборони лишилося не з'ясоване: що мій син виготовляв, що він зберігав, які матеріали самвидаву поширював? ⁴

За цим пунктом мій син обвинувачений не за порушення закону, а лише на підставі припущень суду про можливість такого порушення. Таким чином, обвинувачення побудоване на голому місці, воно позбавлене фактів і реальних основ і саме являє собою зразок кричущого порушення законів вітчизняної юриспруденції.

І ще факти з ділянки порушень і тенденційності суду стосовно мого сина:

1. За попереднього слідства було допитано багато людей, на судовий же розгляд викликано переважно колишніх студентів (тепер лікарі, що працюють на периферії), з якими мій син по виключенні з інституту не зустрічався і не підтримував знайомства. Між ними пролягло понад п'ять років...

Протягом цього часу син працював у двох великих колективах:

4. З переліку вилучених матеріалів при трикратних обшуках у нас дома — видно, що не було у Сергієнка і його матері "матеріалів, документів і предметів", які ганьблять нас як радянських громадян, не кажучи вже про кримінальні або антиконституційні. Загони КГБ, що здійснюють обшук, не забезпечені офіційним списком літератури й документів, які підлягають вилученню; слідчі діють на власну руку, а щоб не опинитися в халепі, для перестраховання, забирають усі рукописи, вірші, і особливо їх бентежить і насторожує все, що надруковане на машинці до писання. При цьому, вибачаючися, пояснюють, що беруть з метою перевірки шрифтів машинки до писання, але ніколи потім самі не повертають вилучених матеріалів. Так, наприклад, у мене вилучили 8 аркушів віршів М. Данька *Червоне соло* (в-во "Прапор", Харків, 1967).

у середній школі викладачем і в Українському музеї народної архітектури й побуту мистцем-реставратором.

Були допитані співробітники, але їх позитивні свідчення суд не вважав потрібним і вислухати.

2. Вимогу адвоката і підсудного викликати додаткову кількість свідків — суд відхилив, за винятком свідка Зіновії Франко, свідчення якої були вельми skutі.

3. У якості доказів "інакомислення" Сергієнка, як незаперечний доказ, були визнані судом вилучені при обшуку:

1) Книжка *Ленін про Україну* (на сторінках 304-305, 335 і 387 син поробив помітки, згідно з твердженнями слідства, "зневажливого характеру").

2) Газета *Молодь України* від 2. 5. 1971 з промовою тов. Брежнєва — на полях тексту помітки, що починаються словами: "якщо вона вам справді дорога..." (з протоколу обшуку КГБ від 4. 2. 1972).

Мені думається, що згадані "докази" наперед вирішили важку долю людини.

Сергієнко не визнав себе винним.

Його оборона стала на тій самій позиції — адвокат Мартиш, не знайшовши в обвинувальних матеріялах юридичних підстав для покарання свого підзахисного, просив суд в и п р а в д а т и Сергієнка.

Отож, висунені обвинувачення в судовому розгляді не доведені. Засуджено без складу злочину і за статтею, яка не відповідає обвинуваченню. Строк покарання завищений до максимального, навіть більше того, що просив прокурор від слідства КГБ Аржанов — на 3 роки заслання.

Оборонець Мартиш у своїй касаційній скарзі до Верховного суду УРСР писав: "Як виходити з того, що провина Сергієнка О. Ф. у вчиненому злочині доведена, то суб'єктивний бік цього злочину вимагає перекваліфікації на ст. 187 ч. 1 КК УРСР, під усі ознаки якої він підходить, оскільки в діях засудженого немає мети підризу чи ослаблення Радянської влади".

Аналізуючи об'єктивно суть справи, кожна неупереджена людина не знайде підстав для судового покарання Сергієнка.

Але Верховний суд УРСР вирок на мого сина затвердив, і не з принципів об'єктивності і гуманності, але автоматично — пущена в рух справа КГБ повинна бути завершена без перешкод на всіх стадіях і судових інстанціях.

Після суду судова справа мого сина стала неприступна для інших адвокатів, які мають навіть доступ до спецсправ.

Так, адвоката Єжова І. С., який узяв доручення оборони мого сина у Верховному суді УРСР, не допустив 14. 8. 72 до

ознайомлення з справою Київський облсуд (м. Київ, Юрконсультація ч. 1, реєстр. карт. 3862, квит. 051024, 9. 8. 72).

Припустивши порушення законности, Київський облсуд тепер чинить опір і здійсненню надзірної скарги в справі Сергієнка.

Крім адвоката Єжова, не допущені адвокати:

1. Лінда М. Я. — з доручення від 6. 5. 75 (м. Ленінград, Юрконсультація Невський проспект ч. 16, реєстр. карта ч. 479, квит. 036436).

2. Немиринська Н. Я. — за дорученням від 1. 3. 74 (м. Ворошиловград, вул. К. Лібкнехта, 51, Юрконсультація ч. 3, квит. 006626).

Мої усні скарги на прийняття і письмові — до вищих інстанцій УРСР, включно з Верховною радою — лишаються відкритими протягом понад 1,5 року.

Київський облсуд — не сам від себе? — діє за принципом: "Влада на місцях" — як автономна судова одиниця, яка вільна в своїх рішеннях і потоптаннях закону у відношенні до Сергієнка — людини за тюремними ґратами, і його матері, у минулому засудженої ОСО КГБ.

Сам факт моєї підсудности, погашеної після 10-літнього ув'язнення реабілітацією, і сьогодні висить над долею мого сина.

Цей факт супроводить Сергієнка на всіх етапах його карання: арешт, слідство, максимальний судовий вирок і навіть у місцях ув'язнення визначає упередженість ставлення до нього тюремно-таборового персоналу.

У наслідку: Сергієнка ув'язнили у Владимирській тюрмі на три роки на підставі визначення Чусовського міськсуду Пермської області.⁵

Процедурі суду, що відбулася 28. 12. 1973 року, передував обшук 20. 12. 1973 в нашому приватному домі, де я живу сама (два роки після арешту сина!), проведений загоном КГБ в складі 17 осіб. При цьому мене піддали насильницькому особистому обшуку, з роздяганням догола, — без санкції прокурора.

Цей акт у душі КГБ, перед ув'язненням у тюрму мого сина, створив штучну видимість "антирадянського гнізда" і при відсутності доказів і даних впливав психологічно на склад чусовського судового засідання, здійсненого, видимо, з поспіхом: на вахті табору 389-36, у відсутності члена Комісії для нагляду облвиконкому, без свідків.⁶

5. З 1. 6. 71 затверджений і введений у дію Указ про зміну режиму в тюремному ув'язненні строком до трьох років, як дисциплінарне покарання (за визначенням суду, без юрборони, без права доступу адвоката для ознайомлення з судовими матеріалами. Не підлягає касації).

6. Відсутність складу злочину у справі мого сина — залатано тюрмою.

Начальник табору роз'яснює (лист від 11. 3. 74, ч. 44/7 М 12, уст. ВС 389): "... Перевод до тюрми є дисциплінарним засобом впливу, а не кримінальною карою за здійснений злочин".

І тут немає злочину!

Отож, не засудженому на відбування строку покарання в тюрмі моему синові "відважили" три роки тюрми за порушення таборового режиму, тобто внутрішнього розпорядку, бож лише про нього йде мова! — плюс попередні 1,5 року ПКТ (таборова тюрма), підготовні до тюрми та понад десять місяців слідчої тюрми, що становить у підсумку 4,5 роки тюрми!

Мій син хворий на хронічну вогнищево-дисеміновану туберкульозу легенів з 1951 року, з цієї причини його не брали до армії.

Одначе в особистій справі Сергієнка немає його довголітньої історії хвороби, — співробітник КГБ під час слідства "вилучив" її безповоротно з тубдиспансера ч. 6 м. Києва, прихопивши при цьому й виписку з студентської поліклініки на 6 аркушах, тобто всю до голого корінця, відмовившись при цьому видати розписку.

Кара тюрмою за такого стану здоров'я Сергієнка — хіба це "поправна міра", а не вирок смерті?

Моя реабілітація переконала мене в можливості справедливого виходу, але вона прийшла так пізно!

От чому, при всьому моему розпачі, я четвертий рік домагаюся законного рішення стосовно мого сина, незаконно засудженого першою інстанцією.

У справі сина я скаржилася до всіх інституцій Радянського Союзу, що стоять при джерелах Закону і на сторожі чистоти і непорушності його.

Спочатку я зверталася до своїх республіканських інстанцій, потім до союзних, але з однаково негативним наслідком.

Наші з сином скарги і відповіді на них по суті зводяться до діалогів — стереотипних за формою і змістом відмов, підписаних особами — учасниками попереднього і судового слідства в справі Сергієнка.

Скарги на верхах не розглядаються: описавши криву, вони незмінно повертаються до інстанції, на яку скаржишся.

Мої найенергійніші спроби домогтися особистої авдієнції в ЦК КПРС не могли закінчитися успіхом: у моему становищі людини непартійної, таврованого члена суспільства, це рівнозначне, як верблюдові пролізти у вушко голки.

Але для мене була відкрита доступна, воістину всенародна Приймочна ЦК КПРС у м. Москві на вул. Куйбишева, 3.

У квітні, 17 числа 1974 року, за попереднім записом, за пашпортом, скерував мене загальний відділ до кімнати ч. 9, о 12 годині 15 хв. до тов. Щербакова.

Заяву, адресовану в ЦК КПРС, тов. Щербаков читав уважно на прийомі і в процесі читання кидав досить курйозні репліки. Так, наприклад:

1. У заяві: "Оборонець Мартиш, не знайшовши юридичних підстав для обвинувачення свого підзахисного в агітації і пропаганді з метою підризу радянської влади, вимагав виправдати підсудного".

Репліка Щербакова: "Заплатили йому добрі гроші, от він і просив його виправдати".

2. У заяві: "... Вкрай важкий стан здоров'я сина вимагає невідкладного вирішення перш за все питання про конечність зняти з нього тюремний режим, тому що це вже зараз загрожує йому фізичною катастрофою".

Тов. Щербаков: "Так ви що, пропонуєте спрямувати його до санаторії?"

Були й ще репліки, але не на сподіваному рівні Високої Приймальні.

Не прийняв тов. Щербаков моєї заяви, роз'яснивши це так:

"ЦК КПРС і його члени не мають права втручатися в судові справи, звертайтеся до відповідних судових органів або віддайте заяву у загальному відділі приймальні, і її спрямують куди треба".

Уяснила я, що шлях із скаргою до ЦК КПРС мені загороджений непробивною стіною закостенілих Щербакових — людей типу таборової адміністрації, з якими вже схрещувався мій життєвий шлях, і лексика та, їм близька, уїлася мені за десять років уярмлення...

Про перегляд справи мого сина в 1974 році клопоталися депутати Верховної ради СРСР:

1. Письменник Михайло Стельмах — перед Верховним судом УРСР.

2. Композитор Дмитро Кабалевський — перед Верховним судом СРСР, просив перевірити справу у виборковому порядку (практикований спосіб перевірки Верховного суду УРСР, що не підлягає наглядіві).

3. Президент Академії наук УРСР Борис Патон — перед Пермським облсудом, про скасування тюремного покарання.

Але не переглядали судової справи мого сина — клопотання трьох усталених депутатів Верховної ради СРСР зведені до нуля в очах судових чиновників від спецправ.

Не втрачаючи надії бути почутою, послала я свої скарги:

1. До ЦК КПРС 3. 9. 1974. — Відмова від Прокуратури СРСР від 16. 10. 74, ч. 13/535-72, підписав прокурор відділу для нагляду над слідством КГБ Семін.

2. Президії Верховної ради СРСР, голові тов. Підгорному М. В.

27. 2. 1975 року. — Відмова від 18. 3. 75 року, ч. 13/4-835-72 — з Прокуратури СРСР, підписав прокурор для нагляду над слідством КГБ т. Сєдов.

3. Голови Радянської комісії Міжнародного року жінок тов. Мазурову 21 травня 1975. — Відмова (ніби на мою скаргу до Ради міністрів, куди я не зверталася) з Прокуратури УРСР від 18. 6. 1975 року, ч. 013-6201-72, за підписом прокурора для нагляду над слідством КГБ Туліна.

Не розглядала Комісія моєї скарги — вирішили, що їй не місце на вулиці святочних фанфар, не місце в течках документів Міжнародного року жінки в СРСР — перекинули за належністю.

4. Міністрові оборони Радянського Союзу тов. Гречкові 25. 6. 75 року. — Відмова з Прокуратури Пермської області від 6. 8. 75 року, ч. 9-1317, за підписом начальника відділу для нагляду над місцями позбавлення волі Мацієвського.

5. Референтові генсека ЦК КПРС тов. Самотейкіну.

6. Міністрові юстиції СРСР.

Обидві заяви від 12 вересня 1975 року в питанні порушення Київським облсудом конституційного права юридичної оборони Сергієнка О. Ф.

Скарга ч. 5 була переадресована Прокуратурі СРСР, скарга ч. 6 перекинена Прокуратурі УРСР, — я одержала дві відмови, аналогічні за змістом: "Підстав для піднесення питання на предмет відміни чи зміни вироку і визначення суду у справі Сергієнка О. Ф. немає".

Лист Прокуратури СРСР від 2. 10. 75, ч. 13/4-535-72 підписав заст. Генерального прокурора СРСР тов. Гусев С. І. Лист Прокуратури УРСР від 3. 10. 75 ч. 013-6201-72 підписав прокурор відділу нагляду над слідством КГБ М. Тулін.

Але стрижневе питання моєї скарги — про недопущення адвоката Немиринської до ознайомлення з судовими матеріалами Сергієнка для написання надзірної скарги — лишене без відповіді прокуратурою республіканською і союзною, зате є формальна відписка.

Напрошується сам собою висновок: явне ігнорування моїх законних домагань і зловживання владою відділів для нагляду за слідством КГБ прокуратур республіканської і союзної.

Ще не будши з цим практично ознайомленою, з оптимістичною непохитністю вдалася я до всіх можливих у моїх силах засобів оборони мого сина в межах Радянської Батьківщини, але мій голос — голос вопіючого в пустелі.

Хворий на туберкульозу, посаджений у тюрму, у камеру на цементі, без денного світла й повітря, на голодну пайку — 19,5 копійок "дободання".

Короткозорого змусили працювати з дрібними металічними деталями, які видають на вагу, і не в цеху, а в приміщенні без штучної вентиляції, з електричним освітленням, встановивши при цьому ще й норму виробітку! ?

Часто безпідставно конфіскують його кореспонденцію від рідних і знайомих для зниження його морального тону.

Все, все спрямоване на фізичне знищення людини!

Не вчинивши конституційного злочину, заплямований мій син як "державний злочинець".

Але за що ж?

Висока національна свідомість, енергійне відстоювання державної рівноправності української мови в вишах і культурного життя України оцінювалися як вияв "буржуазного націоналізму" в діях Сергієнка.

Мого сина переслідують з раннього дитинства. Цьому послужила жертвенність його батьків за доби культу Сталіна. Ріс сиротою, у постійних нестатках, захворів на туберкульоз. Скоштував він лиха порядну пайку, але, будши людиною чесною і прямою, завжди гостро і непримиренно реагував на незаконність влади, за що дістав у КГБ звання "екстреміста".⁸

У 1966-67 навчальному році був виключений з медінституту без поважних причин у зв'язку з переслідуваннями й арештами 1965 року, що були проведені серед української інтелігенції.

У 1971 році звільнений з школи (де знайшов себе, працюючи викладачем рисунка і креслення) — за надгробне слово на похороні Алли Горської. Пильна педагогічна праця в середній школі була відзначена в газеті *Вечірній Київ* у жовтні 1970 року.

До моменту арешту працював мистцем-реставратором у

7. Ця праця підведена під рубрику "надомної", а політв'язні, працюючи під примусом, вважаються "надомниками".

8. Особливо розізлив їх випадок, який не проминув для нього безслідно: 12 січня 1972 року знову прийшли з КГБ з обшуком до нашого дому, де є дві квартири, а я проживала з сином окремо, але з одним ордером на моє ім'я. Син не дозволив робити обшук у його квартирі без прокурорської санкції і, силою вирвавшись, пішов з дому з наступним наздоганянням його, примусовим запровадженням до міліції, потім до КГБ і, звичайно, обшуком його квартири, але вже з офіційним ордером.

І ще прецедент: будши студентом, у 1965 році, у традиційні дні жалоби 22 травня (дата перевозу тіла Т. Шевченка з Петербургу до Канева), син читав вірші Кобзаря біля його пам'ятника в Києві. За це він був покараний тюремю на 15 діб, за Указом про хуліганство. На знак протесту проти беззаконня і знущання над людиною (над тим, що є ліпше в людині) — оголосив голодівку і тримав її до звільнення з тюрми, спільно з трьома іншими, покараними за те ж саме.

Київському музеї Народної архітектури і побуту. Адміністрація і колектив оцінювали його працю як відмінну.

Було в нього і своє гоббі — захоплювався мистецько-виразним читанням і деклямацією української поетичної клясики і творів "шестидесятників". На ювілейних вечорах звучало поетичне слово І. Франка, Т. Шевченка, Л. Українки, В. Самійленка й інших поетів в інтерпретації читця Сергієнка Олесь, ерудованого історика й етнографа.

Як виконавець-читець, кілька років підряд брав він активну участь в офіційно влаштовуваних на громадських засадах українських тематичних вечорах у домах культури, у клубах науково-дослідних інститутів м. Києва.

Громадська театральна діяльність Сергієнка з української літературної й історичної тематики захоплювала не лише його самого, а й інших представників молоді з духовними зацікавленнями, що йшли в ногу з часом.

Але по-інакшому оцінювало її "пильне око" — біля пам'ятника Тараса Шевченка працювала камера звукозапису у супроводі клацання фотоапаратів, фіксуючи "прихильників українського націоналізму". На вечорах "брали на олівець" не лише учасників-виконавців програми тематичного вечора, а й слухачів, глядачів.

Мій син ніколи не приховував своїх думок про Україну і почуттів, будши переконаний у їх шляхетності й правоті.

У дорозі до Пермського табору, під конвоєм, він писав: "Тепер я можу сміливо сказати словами Т. Шевченка, що моя доля — це частина долі мого народу".

У листі від 16. 7. 75 року син пише словами англійського ученого біолога Томаса Гакслі: "... Я переглянув знову все, на чому будується моя Віра, — і я кажу: хай у мене відбирають одне за одним усе: жінку, дитя, добре ім'я, славу — я однаково не буду брехати", — і додає: — "А Леся Українка говорила:

'Над всіма старшими — найстарша
Правда, брате'".

Гинучи в тюрмі, син мужньо вигукує:

"Мною не журіться, і попри все я щасливий і багатий, — бо міцне нездоланне коріння правди на землі!"

29 жовтня 1975

Мати: О. Мешко

ДОДАТКОВІ ІНФОРМАЦІЇ ПРО ОЛЕКСАНДРА ФЕДОРОВИЧА СЕРГІЄНКА

При переводі з Пермського табору ч. 36 (установа ВС 389-36) до Владимирської тюрми (установа ОД-І-от.-2) О. Ф. Сергієнкові інкримінували 23 порушення "режиму відбування кари" (на які було 23 рапорти — 23 протоколи). Зокрема такі "порушення": 6 грудня співав колядки (в туалеті); мав (у тумбочці) зайву — шосту — книжку; не виконував норми виробітку; не ходив на політнавчання...

У постанові Чусовського районного суду про перевод О. Ф. Сергієнка до Владимирської тюрми сказано: "Не став на шлях виправлення, не усвідомив своєї провини".

У числі припущених Сергієнком "порушень режиму" значаться також і такі: дивився у вікно; у дворику для прогулянок вигукнув: "Ти щасливий, у тебе було побачення, а в мене — ні".

Дружина О. Ф. Сергієнка й адвокат Патон (?)^{*} оскаржили у Пермському обласному суді ухвалу Чусовського районного суду про перевод Сергієнка до Владимирської тюрми. З Пермського обл. суду надійшла така відповідь:

"За час від 29. 2. 72 року до 21. 11. 73 року ним доконані 23 порушення режиму, за кожне з яких до нього застосовувано різної міри покарання, у тому числі неодноразове поміщення до штрафного ізолятора, до приміщення камерного типу й інші.

Застосовані до Сергієнка заходи впливу належного наслідку не дали, він уперто не бажає ставати на шлях виправлення, своєю поведінкою справляє негативний вплив на інших засуджених.

У зв'язку з цим його перевод для відбування покарання з виправно-трудової колонії до тюрми у відповідності з ст. 53 Виправно-трудового кодексу РСФРР зроблений обґрунтовано.

Голова обласного суду Ю. Петраков".

Відповідь датована 19 грудня 1974 року.

■ 11 квітня 1975 року О. Сергієнко мав побачення (дві години) з своєю матір'ю.

Виглядає погано: худий, сірий. Його лікували внутрішніми вливаннями вітамінів С, В₁₂ і В₆; після першого вливання у нього було погане самопочуття; після другого і третього — сильна обрєзклість; Сергієнко відмовився від дальших вливань.

Лікар, що вийшла на розмову (з матір'ю Сергієнка), заявила,

^{*}Очевидно, мова про оскарження президента АН УРСР Бориса Патона, згадане в попередньому документі. — Ред.

що "історія хвороби нам не потрібна", "у нас чудова лікарня, устаткована". Видимо, вона не має уявлення про О. Сергієнка, бо заявила, що окуляри йому взагалі не потрібні (хоч Сергієнко носить окуляри вже 15 років!), що він — практично здоровий (Сергієнко був на постійному диспансерному обліку з 1951 року, з діагнозом про невиліковну туберкульозу). "Хто не працює — не їсть".

Полковник Казаков (Медслужба УВД м. Владимира) сказав: "У нас хороша лікарня, доктори і кандидати наук, не було жодного випадку смерті". Потелефонував у тюрму — "практично здоровий".

Заст. начальника тюрми Золотов сказав, що претенсій О. Ф. Сергієнко не має.

З 4 квітня 1975 року О. Сергієнко брав участь у примусовій праці (у числі шістьох політв'язнів Владимирської тюрми, які не відмовилися брати участь у примусовій праці, але одночасно висловлювали вимоги створити нормальні умови праці: освітлення, опалення, робочий простір, дерев'яний поміст на цементовій підлозі і т. д.). Робоче приміщення було устатковане у житловій камері; робота велася при дуже поганому освітленні (денне світло майже повнотою загороджене "намордниками на вікнах"; недостатнє електричне світло), у холоді (камери цього корпусу дуже погано опалюються), у тісноті і страшному галасі. Робота зводилася до опрацювання дрібних радіодеталей. Була завдана дуже велика, майже непосильна для виконання при існуючих умовах і стані працюючих, норма виробітку. У працюючих відразу ж починалися сильні болі голови; боліли очі.

... У травні О. Сергієнка а невиконання норми виробітку кинули на вісім діб до карцера.

По відбутті карцера О. Сергієнко відмовився працювати. (У червні всі політв'язні Владимирської тюрми — на цей час усіх визнаних працездатними зобов'язали працювати — відмовилися від участі в примусовій праці. Мова йде приблизно про двадцятьох "чорних" політв'язнів). За відмову від роботи О. Сергієнка перевели на суворий режим... (Покарані були всі, що відмовилися від роботи).

В'язням Владимирської тюрми неодноразово "обіцяли", що на випадок невиконання норми виробітку (а також на випадок відмови працювати) гроші за харчування, за утримання в тюрмі будуть вираховувати з грошей, присланих родичами, списуватися з рахунків в'язнів. Зокрема такі "обіцянки" оголошували через місцеве (тюремне) радіо.

Весна 1975

До виставки ліноритів Володимира Баляса в Нью-Йорку

Виставка ліноритів Володимира Баляса, що відбулася в Літературно-мистецькому клубі під патронатом Об'єднання Мистців Українців Америки, і тривала від 4 до 18 січня 1976 року, була цікавою подією в Нью-Йорку.

На виставці показано 28 ліноритів з 1973-75 років. Більшість сюжетів була з української тематики, як наприклад, *Ніч під Івана Купала*, *Музиканти*, *Квіт папороті*, *Жнива*, й інші. Інші теми — природа в різних її виявах, як ось *Після бурі*, *Буря надходить*, *Зимові вечори*, *Зруйноване гніздо*, та сцени з щоденного життя. Декілька між ними були уявних і майже абстрактних, *Сон* або *Арахне*.

В загальному, у графіці Баляса є щось українське — не тільки в тематиці, але в характері тієї графіки, у якій він зумів успішно поєднати традиційні форми й сюжети з модерним підходом до виконання своїх композицій. Ця його синтеза старого з новим виявляється в абстрактному й надзвичайному "музичному" ритмі всіх композиційних елементів, які творять гармонійну цілість і при тому чітко підкреслюють та висловлюють тематичні, фігуральні й емоційні аспекти.

Звичайно графіка полягає на лінії. Лінії у Баляса мають своє власне життя. Вони ніби хвилі плывуть легко, або бурхливо котяться, наче гнані вітром, або ж драматично заломлюються, завжди висловлюючи емоції мистця. То знову перехрещуються, стають короткими, або переходять у цятки, або сповільнюють свій рух і, повні живучої сили, каскадами спливають вниз, — завжди творячи ритмічну візуальну симфонію. При цьому, ця абстрактна гра не нищить форми, а навпаки, підкреслює її природну красу і граційність.

Для кращого розуміння Балясової графіки доцільно розглядати її в двох площинах сприймання мистецького твору: 1) формальний і технічний аспекти, де кожна лінія, форма і площа скомпонована в абстрактну композицію, та 2) експресивний та змістовний аспекти, де елегантно стилізовані форми й усі елементи композиції стають засобом для вислову відчуття і філософії життя мистця.

Баляс найуспішніший тоді, коли його форма і зміст цілковито ототожнюються та коли зосереджування на сюжеті не переважає

Володимир Баяс: Відпочинок.

над формою, як це трапляється часом у деяких його графічних творах на побутові теми.

Стилістично Баляс розвинув свій власний підхід, який сполучує модерне двовимірне пласке трактування площин у своїх фігуративних композиціях, хоч він ніколи не знищує ні не деформує подоби об'єктів. Він стилізує людську, звіринну та рослинну форми й одночасно втілює в них вітальність, рух, емоцію й силу. Його графіка характеристична суворою дисципліною композиції та сильною експресивністю.

Експресіоністичний вислів Баляса не веде до екстремі деформації або гротескности (як це звичайно буває в експресіоністичних напрямках, наприклад, у німецькому експресіонізмі). Його природні форми є елегантно стилізовані і знаходяться завжди у вирі руху під впливом психологічних та бурхливо космічних сил.

На мою думку, його композиції *Сон* і *Арахне* це найцікавіші твори з цілої виставки. Композиція *Сну* розвивається довкола обличчя з широко відкритими очима. Це обличчя стає центром виру ліній, які поділюють простір у цікаві абстрактні площі, що творять багатий візерунок та одночасно сугерують людські та рослинні постаті у драматичному русі та скомплікованих позах. Усе це багатство ліній, форм і "негативного простору" переплетено в ритмічному вирі, ніби в якомусь сюрреалістичному мареві, яким являється сон.

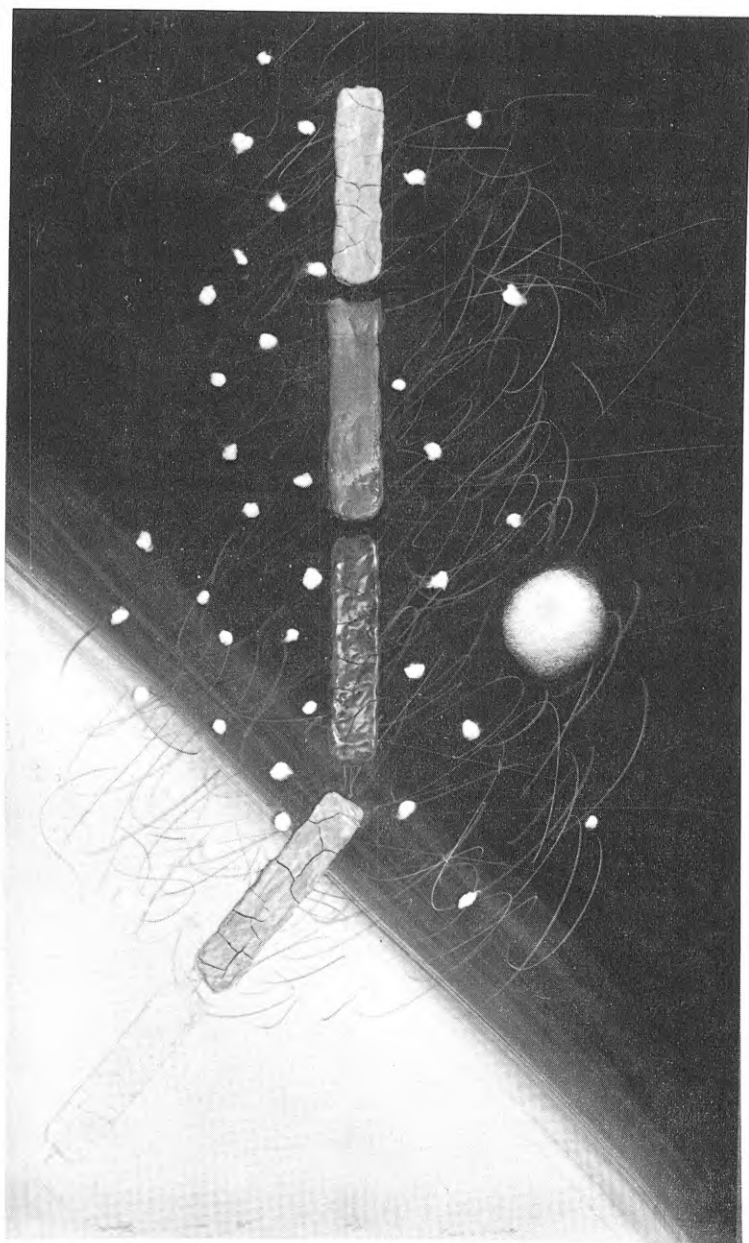
Навіть найбільш прозаїчні теми Баляс трактує з глибоким відчуттям, любов'ю до життя, уявою та талановитою певністю досвідченого графіка.

Ірина Петренко-Федишин

Виставка Юрія Соловія у Філадельфії

Від 1 до 26 листопада 1975 року в одній з галерій Philadelphia Art Alliance (251 S. 18th Street) відбулася перша на терені Філадельфії виставка творів Юрія Соловія.

На виставці показано двадцять вибраних творів, хронологічно пізніших, із серії *1000 голів*. Над цією серією Соловій послідовно працює і продовжує її в творчо еволюційному процесі вже від декількох років.

Юрій Соловій: Із серії 1000 грив (1974)

Українська громада чи не вперше познайомилася з серією *1000 голів* на індивідуальній виставці Соловія в Українському Інституті Америки в Нью-Йорку ще 1970 року.

З нагоди декількох його виставок наприкінці 1972 і в половині 1973 років у Нью-Йорку, Торонто і Вінніпегу появилася в цьому журналі (червень 1973) стаття Аркадії Оленської-Петришин, в якій авторка дала вичерпний огляд Соловієвої творчости. Тому що вибрані на цю виставку експонати містяться в концепційному засягу цього огляду повторяти його було б тут зайвим. Це однак у жодному випадку не є ознакою якогось застою на сучасному етапі Соловієвої творчости. Навпаки, виставка його вибраних творів підкреслила дальшу безперервну актуальність його образотворчих концепцій — його, так би мовити, мистецького "вірую" — та виявила дальші процеси еволюції його образотворчих ідей, які в основі унапрямлються на сучасному етапі перш за все зоровим сприйманням трансформації різних матеріялів, ужитих у виконанні творів, та ефектом взаємного співвідношення тих же матеріялів у ряді можливих комбінацій.

Безперервну від кількох років працю Соловія над серією *1000 голів* можна б розглядати з однієї точки погляду, як певне число поодиноких картин, що є самозавершені в усіх їхніх деталях зорових нюансів і віддзеркалюють певні принципи й зацікавлення мистця, а з другої точки — розглядати їх, як тісно споріднену цілість і втілення його особистої філософії творчости.

Зеновій Л. Фещак

Демографічна політика і демографічна дійсність у Радянському Союзі

Центральное статистическое управление при Совете министров СССР. *Население СССР. Численность, состав и движение населения 1973.* Статистический сборник. Издательство "Статистика", Москва, 1975, тираж 10 000.

Центральне статистичне управління при Раді міністрів СРСР. *Населення СРСР. Чисельність, склад і рух населення 1973.* Статистичний збірник. Видавництво "Статистика", Москва, 1975, тираж 10 000.

Появу цього збірника радянський демограф В. Переведенцев назвав святом для статистиків і вчених. У статті на сторінках московської *Литературной газеты* (13 серпня 1975) він інформує, що збірник — перше за повоєнні роки видання такого типу.

Всі статистичні відомості, які стосуються Радянського Союзу, тепер сконцентровані в Центральному статистичному управлінні при Раді міністрів СРСР. Ця установа монополює володіє правом публікувати або приховувати статистичні відомості і здійснювати статистичну, зокрема демографічну політику партії й уряду. Ліквідовані в період диктатури Сталіна демографічні дослідні установи не були поновлені в період ліквідації культу особи. Коли б демографічне дослідження було розгалужене в різних дослідних інститутах і центрах, тоді неминуче ставали б відомі ті статистичні факти, які тепер тримають у таємниці. Сьогодні демографи і соціологи не мають своїх організацій і друкованих органів ні у всесоюзному, ні в республіканських масштабах. Їхні праці і виступи розпорошуються в найрізноманітніших непрофесійних виданнях, наслідком чого демографія і статистика в СРСР не дає повних наукових відповідей про національний і соціальний стан населення Союзу.

Останні роки позначилися нерівномірним приростом населення серед різних націй СРСР, тенденцією до бездітних або малодітних (однодітних) родин, втечею молоді з сіл у міста і промислові центри, затурбованістю суспільства становищем жінки, яка змушена одночасно працювати і виховувати дітей, бути домгосподаркою, наближенням різкої нестачі людських трудових ресурсів.

Всі ці національні, демографічні, соціально-економічні проблеми знайшли своє відображення в рецензованому збірнику.

Проблема кількісного співвідношення між росіянами і групою інших народів Союзу є не лише демографічна, але і гостро політична. Чисельність росіян використовується для вмотивування теорії "старшого брата", для впровадження другої рідної мови і для виправдання асиміляції чи заохочення переходу з інших націй до російської.

Справа з кількістю росіян у Союзі ніколи не була ясна і достатньо перевірена. Радянський автор і визначний партійний діяч М. Попов у працях про національне питання твердив у перші роки існування радянської влади, що іногородці в колишній Російській імперії становили 57% населення, а росіяни — 43%. Таке приблизно співвідношення засвідчили перші радянські переписи населення. Потім статистична кількість росіян (мірою партійної орієнтації на російську зверхність) почала дивно зростати. Радянські джерела подавали, що в 1939 році росіяни становили 58,4% населення Союзу. Після цього питома вага їх почала падати і падає по цей день. У 1959 році росіяни становили 54,6% населення Союзу, а в 1970 — 53,3%.

Ця тенденція зменшення питомої ваги росіян у Союзі була предметом пильної уваги демографів, статистиків і керівників держави. Звичайно, вищенаведене коливання до деякої міри спричинялося зміною кордонів, приєднанням до Союзу нових територій з неросійським населенням. Але от уже довгий час після закінчення другої світової війни кордони СРСР не міняються, проте питома вага росіян падає.

У радянських публікаціях уже досить говорилося про не однаковий приріст населення в національних республіках. Рецензований збірник відображає це явище. Подаємо коефіцієнт приросту населення (на 1000 осіб) по республіках: Таджикистан — 28,4, Узбекистан — 27,3, Туркменістан — 27,1, Киргизія — 23,0, Азербайджан — 19,0, Вірменія — 16,9, Казахстан — 16,7, Молдавія — 12,2, Грузія — 10,8, Білорусія — 7,7, Литва — 7,0, Російська Федерація — 5,9, Україна — 5,6, Естонія — 4,0, Латвія — 2,4.

Ці показники за 1973 рік спростовують твердження про соціальну однорідність радянського суспільства, про перетворення колишніх нещасних буржуазних націй на нові динамічні соціалістичні нації.

Радянські демографи не пояснюють, чому існує таке загадкове явище в одній країні? І що буде з національним питанням в СРСР, коли така тенденція стане тривалою? Треба думати, що якоюсь мірою на нерівномірний приріст і нерівномірну народжуваність може впливати національний склад населення. Але ось глянемо на Казахстан і Киргизію. В цих республіках казахи і киргизи становлять меншість. Радянська статистика показує, що тут є великий відсоток росіян і українців. Проте коефіцієнт приросту в Казахстані і Киргизії значно вищий, ніж у Російській Федерації й Україні.

З усього видно, що падіння питомої ваги росіян в СРСР викликає тривогу в урядових колах країни.

У рецензованому збірникові подано показники приросту населення за чотири роки в столицях союзних республік і в більших містах. У 1975 році коефіцієнт приросту в Москві становив 2,4, у Ленінграді — 3,8. Це найнижчі показники з усіх поданих у таблиці міст. У типових російських містах, таких як Саратов, Перм, Горький, Ярославль, Куйбишев коефіцієнт приросту у 1973 році був нижчий від попередніх років і постійно падає.

Володимир Болдирев у книжці *Итоги переписи населения СССР* (Видавництво "Статистика", Москва, 1974) інформує, що перепис населення 1970 року виявив зменшення кількості населення в 12 областях Російської Федерації. У Волгоградській і Курзькій областях населення зменшилося на 1%, у Новгородській, Рязанській і Тамбовській — на 2%, у Смоленській — на 4%, у Костромській, Калінінській і Сахалінській — на 5%, у Псковській і Кіровській — на 8%.

Відбуваються складні демографічні процеси, які руйнують всі фальшиві розрахунки і фальсифікації Центрального статистичного управління. Соціальні і національні процеси, які відбуваються всередині російського народу, значною мірою послаблюють його колонізаційні і русифікаційні спроможності. У недалекому майбутньому наступить не лише криза трудових ресурсів, як це передбачають радянські економісти, але й захитається політична схема, побудована на зверхності одного народу.

Тепер у Радянському Союзі помічається тенденція будь-що відвернути увагу від строкатості національних процесів. Мовляв, зформувався єдиний радянський народ, і немає потреби чванитися національними особливостями, відроджувати архаїчні і реакційні традиції. От і в передмові до рецензованого збірника сказано, що в ньому містяться дані "про кількість, розміщення і склад населення СРСР за статтю, соціальними групами, рівнем освіти, а також природне переміщення і міграцію населення". Про національний склад населення немає згадки, хоч все ж таки є таблиця про кількість кожного народу в Союзі.

Статистичні відомості про стан населення СРСР базуються переважно на всесоюзних переписах. Такі переписи відбуваються приблизно раз на десять років. Протягом минулих років відбувалися різні льокальні соціологічні, етнографічні і національні дослідження. Але наслідки таких досліджень не публікувалися повністю. Зібрані таким способом відомості дещо використовувалися у статтях, мета яких — підтвердити бажані для поточної політики процеси: збільшення кількості мішаних подруж, розширення функцій російської мови, багатонаціональний склад національних республік і тому подібне. А тепер подано статистичні відомості про рік, в якому не було перепису

населення. Це безперечно крок вперед. Збірник *Население СССР. 1973* майже весь складається з чисел. Не всі відомості в ньому подані, а подані не завжди викликають довір'я. У ньому, наприклад, не відображено таке соціальне явище, як пияцтво. А ця проблема протягом останніх років гостро стояла в СРСР. Була навіть окрема постанова партії і уряду про боротьбу з пияцтвом. Немає у збірнику відомостей про різні форми репресій (боротьба з "тунеядством"), про кількість засуджених.

Не зважаючи на деякі вади, рецензований збірник — єдине джерело, без якого не може обійтися серйозний дослідник.

Леонід Лиман

Студія про природу російського імперіялізму

Jan V. Nanuashvili. What Everyone in the Free World Should Know about Russia. Vantage Press, Inc., 1973. 386 pp.

Ян В. Нануашвілі. *Що кожний у вільному світі повинен знати про Росію*. Вентедж прес, 1973. 386 стор.

Нануашвілі, грузинський патріот, народжений у Тбілісі 1902 року, помер 1975 року в Америці. Як молодий кадет, був вояком грузинської армії у незалежній Грузії до 1921 року. Потім, по програній війні з Росією, переїхав до Польщі і до другої світової війни служив у польській армії. Був там також секретарем грузинського офіцерського клубу та членом грузинських політичних організацій. Як офіцер польської армії попав у 1939 році в німецький полон, звільнений з полону в 1941 році. Від 1951 проживав в Америці.

Книжка Нануашвілі — це глибока студія російського імперіялізму, починаючи від 16 століття.

Автор описує методи експансії Росії. Як правило, вона не відважується на чолову атаку. Упродовж 400-літньої історії Росія відважилася всього на кілька чоловічих атак, які й прогнала, починаючи з війни Івана Грозного проти Польщі, а за нашого часу хоча б проти Фінляндії. Росія принципово оминає безпосередні атаки, спершу застосовує рафіновані методи холодної війни, яку вона постійно практикує вже від часів Івана Грозного, стосуючи ті самі методи, хібащо у дещо зміненому вигляді. Спершу вона провокує дрібні непорозуміння серед даного народу, згодом помагає одній групі, звичайно, опозиційній, відтак призначає або посилає довіреного, якого росіяни називають "ставленником", і в кінцевій стадії застосовує воєнну інтервенцію під претекстом оборони однієї з воюючих груп або

замирення. Це ще не є окупація, разом з інтервенцією приходить задалегідь приготований "уряд", і шойно коли народ "дозріє", коли послабне його національна відпорність — дана територія включається до імперії.

Для прикладу Нануашвілі дає перегляд процедури "приєднання" до імперії його країни Грузії. Перші контакти між Грузією і Росією датуються 1720 роком; за Петра I Росія спільно з Грузією розпочала війну проти Персії під претекстом визволення Східньої Грузії, що була тоді під пануванням Персії. Під час воєнних дій Росія уклала з Персією сепаратно перемир'я і лишила грузинське військо на поталу ворога. П'ятдесят літ пізніше, подібний маневр повторила цариця Катерина II за російсько-турецької війни. Росія зобов'язалася тоді прислати на допомогу Грузії військо. І справді прибула невелика військова частина, але напередодні битви вона покинула грузинський табір. Мета була проста: дозволити туркам знищити грузинську армію, а відтак безборонну Грузію окупувати. Калькуляція росіянам тоді не вдалася, бо грузини розбили турецьке військо без допомоги російського.

Частина Грузії була під окупацією Персії. 1783 року король Грузії Іраклій за ціну допомоги Росії для об'єднання всієї Грузії прийняв протекторат російського царя. Але Москва не дала йому обіцяної допомоги, і 1795 року перси зруйнували Східню Грузію. Безборонна Грузія була здана на ласку "союзника", який виявився більш небезпечним від ворога. Російське військо прийшло шойно по катастрофі й окупувало Східню Грузію. 1801 року, по смерті грузинського короля Григорія XII, Росія не допустила на трон його наслідника і проголосила приєднання Грузії до своєї імперії. 1810 року російське військо розігнало собор єпископів, не допустило до вибору нового грузинського патріярха, убивши при тому двох грузинських митрополитів. Незалежність грузинської православної церкви, яку респектували араби, монголи, перси і турки, знищила православна Росія. Після упадку Східньої Грузії Росія вкортці завоювала також і Західню Грузію.

Подібними маневрами холодної війни Росія опанувала Україну, а згодом Польщу. Після упадку Польщі надії на визволення балтицьких народів, України і Білоруси були вже мінімальні.

Червона Росія пішла втертими слідами царської. Проголошуючи гасла свободи, права народів на самовизначення включно до відокремлення, російські комуністи зуміли демобілізувати свободолюбні народи імперії. Росія проголосила права народів на свободу, але інтерпретацію цього права залишила для себе.

За останні десятиріччя експансивні пляни Москви помітно зросли. Вона торує собі шлях у всіх стратегічних напрямках: у Південній і Західній Європі, в Азії на Тихому й Індійському океанах, в Африці, Південній і Середній Америці. Західній світ перебуває в позиції оборони. Його, однак, оборонні позиції Росія підважує підступними кличами про

демократію, визволення колоніальних народів, а передусім заколисує його пропагандою м и р у та мирної коекзистенції.

Помилка Заходу, на думку автора, в тому, що він бачить загрозу для світу в комунізмі, а не в агресивних намірах Росії. Для Заходу початок загрози починається з 1918 року, від комуністичної революції, тим часом як у дійсності це лише продовження попередньої доби — імперіялістичної політики царської Росії.

Автор переконливо аргументує погляд, що тільки по визволенні усіх поневолених народів й обмеженні Росії її етнографічними межами можна досягнути тривалого миру.

Книжка Нануашвілі — це суцільне і переконливе обвинувачення Росії та її імперіялістичної політики. Це обвинувачення не обмежується добою СРСР, воно відтворює перед читачем образ агресора Росії впродовж 400 літ.

Саме цим праця Нануашвілі ризниться від багатьох проти-комуністичних творів сучасних советологів, а також російських дисидентів, включно з Солженіцином, які вбачають усе лихо у самому комунізмі від часу революції. Автор рішуче спростовує це твердження і доводить, що від усунення самого комунізму, без ліквідації імперіяльної Росії, не буде миру на землі.

Книжка має, однак, деякі вади. Автор оптимістично оцінює потенціальні сили поневолених народів, але не розглядає важливого питання як ту силу мобілізувати для боротьби проти імперії. Самі числові калькуляції зовсім не переконують. Росія не тільки окупувала великі території, але й устигла їх закріпити за собою і заселити росіянами або русифікувати автохтонне населення.

Книжка має також технічні хиби. Тематика не розплянована систематично, через що трапляються численні повторення. Відсутність показника імен і тематичного поазбучного списку утруднює читачеві орієнтацію.

Незалежно, однак, від технічних хиб, книжку варто прочитати і рекомендувати її англомовному читачеві.

Павло Турула

ДИПЛОМОВАНІ ВИСЛУЖНИКИ — НЕ КРАЩІ ВІД ОФІЦЕРІВ КГБ

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР), 3 січня 1976. Однією з улюблених практик КГБ щодо в'язнів є організування для них відвідин представників "громадськості" з України, які мають впливати на них "у радянському дусі". Нижче подаємо повний текст опису таких відвідин у таборі ВС 389/35. Про них розповідає український в'язень Степан Сорока. Документ має дату 6 червня 1975 року й поширюється в самвидаві в СРСР.

Процес Степана Сороки відбувся 16-23 грудня 1961 року у Львові. За "приналежність до 'Українського національного комітету' (УНК)" його засудили на 15 років ув'язнення.

К а р а й т е і х ! К а р а й т е і х ! Т у т і х і з г н о ї т ь !

У часи Віссаріоновича (Сталіна) партійно-літературні боси полюблювали вживати крилатого вислову "наука ненависти". Цим, насправді, передавалася суть радянської ідеології та філософії. Виховні наслідки "науки ненависти" з ідеалами матеріального достатку й дармової роботи — загальновідоме нове суспільство з новими принципами міжлюдських і міжнаціональних стосунків. Хоч сам бачиш, чуєш, на собі перенесеш, у тому ж котлі варитися, та все таки не хочеться вірити, що дійсно воно так, що не проста, затуркана людина, а доктор історичних наук, науковий працівник Академії Наук уважає і публічно заявляє, що звичайні загальнолюдські християнські ідеали й погляди — це кримінальний злочин. Як воно не сумно, але це факт. На протязі останніх 15 років до нас, в'язнів, закинутих далеко за межі рідної землі, уже не раз делегується "громадськість", тобто з півдесятка чоловіків з України (один робітник, голова колгоспу, письменник, учений і т. д.).

Недавно нас знову відвідала подібна група. Серед них був юрист-консультант Головешко. Власне до нього і звернувся я. Ішов не сперечатися, доводити правоту чи що, а щоб розповісти про свою справу і запитати, за віщо я сиджу в концтаборі 22 роки і хто тому винен? Але бажаної розмови не було. Бо насамперед, у балачках з в'язнями гр. Головешко торкається своїх біографічних моментів: ніби колись до них додому заходили бандерівці й мали намір убити батька. Звісна річ, я запитав:

— Ну що, не вбили?

— Ні, — відповів.

Сьогодні він мене зустрів.

— То ви вчора говорили, що бандерівці не вбили мого батька?!

Важко сказати, чому юрист-консультант Головешко вклав саме такий зміст у мої слова. Довелося пояснити мотиви запитання, які були надто далекими від його проникливих здогадів.

— Ваш батько як партієць, — кажу йому — присланий для боротьби з бандерівським рухом, полював на них, ловив і вислав до Сибіру їх сім'ї та рідних. І вони один раз заходили до вашої хати (зрештою, не зовсім відомо, чого), не вчинивши вашій сім'ї жодного зла. Ви ж сьогодні за читання української націоналістичної книжки, чи оборону української культури, мови, невластиве слово, вірш, погляд, за загальнолюдські ідеї саджаєте до тюрми чи табору. Де ваше людське мірило? Яке ж тоді ваше розуміння справедливості?

Та не встиг щось сказати Головешко, як до розмови встрянув присутній "професор" Каковський. І посипалося: "бандерівці — найлютіші вороги", "упирі", "вбивали людей...".

— Я родом з тих місць, ду був рух (село Кричильськ, Рівенської області). Тому добре знаю, кого бандерівці вбивали і що тоді робилося. Я очевидець тих подій і до того був тоді прорадянськи настроєним, я був комсомольцем. Отже, майте на увазі, шила в мішку не втаїш, правди не оплювати. Вона й після того залишиться правдою.

Реакція Каковського була неочікувана:

— Запеклий націоналіст!... З такими поглядами звідси дороги немає ("професор" не в "курсе дела", що за вироком ми маємо відповідний реченець)... Не 25 років давати, а треба вбивати, — ніби вистрілював доктор історичних наук.

Моє настирливе прохання — все таки вислухати мене, за що сиджу стільки років у концтаборі, було марним.

— Ви з націоналістичними поглядами, — в його вустах звучало, як достатня причина, щоб можна мене не тільки все життя тримати в ув'язненні, а й знищити. Все те говорив з цинічною одвертістю, так як не завжди собі дозволяють висловлюватися працівники КГБ. І було небаченим, як муж науки, працівник Академії Наук УРСР з якимось незрозумілим патосом захищав безодню людського дикунства.

Я нагадав, що в цивілізованому світі ніхто за те не судить (хочеш, то читай, на здоров'я, Маркса, Енгельса, Леніна). Навіть ті "страхотливі" бандерівці, на адресу яких було кинуте стільки обвинувачень і бруду, ніколи й нікому не боронили читати радянської чи марксистської літератури. Навпаки, рекомендували вивчати. Вони поклалися на силу своїх ідей і благородність мети. І це ж робилося в умовах збройної боротьби!

Тепер, у мирний час, при повній монополії преси, радіо, кіно і мільйонного пропагандистського апарату, читання т. зв. самвидавної книжки, неофіційне думання, обстоювання рідної мови інкримінується як злочин — за це садять до в'язниці, до концтабору — "і ви особисто за те саме закликаєте ще до більшої кари — вбивати і гноїти?".

— Бачили кіно? Націоналісти вбили Галана! Таку видатну людину нашої епохи... За націоналістичні погляди не саджати, а стріляти треба! — в лютій радості стояв на своєму доктор історичних наук.

Таке кіно я справді бачив та, на жаль, воно мене не переконало, хто винен в його вбивстві. Свавільля і беззаконня т. зв. соціалістичної демократії закинули мене далеко від рідної землі, за колючі дроти ворожої Півночі, де мав нагоду зустрічати цікавих людей, що в русі займали поважні становища. Для них убивство Галана було великою несподіванкою, як грім з ясного неба. Бо всі вони вважали, що живий Галан — корисний бандерівцям, мертвий — більшовикам. Тому я вже не вірив. Тільки згодом (після виступу Хрущова) переконався, що дійсно Сталін мав плани розправитися і з людьми типу Галана.

Довелося бачити і людей засуджених у справі вбивства письменника. Як розповідав мені Д. Лукашевич, з розстріляних його трьох синів "вина" двох полягала тільки в тому, що спілкували з першим. Подібні розстріли торкнулися й інших. Отже, надто кидається в вічі, що заміталися сліди. Із засуджених у справі Галана ніхто достовірно не знав: чи та студентська організація була справжньою оунівською, чи інспірована МГБ. Тоді таких інспірованих у львівських та інших західноукраїнських навчальних закладах було немало. Як на приклад, пошлося на ту "організацію", за яку засуджено мене і моїх товаришів. Органи МГБ доручили своєму агентові Харечкові Іванові Михайловичу нав'язати зв'язки з провідником ОУН "Нечаєм", щоб таким чином "бандита зліквідувати". Та щоб потрапити на сліди, І. Харечко створює "організацію". Дає читати літературу. А потім оголошує, що в нього з підпіллям порвалися зв'язки. Отже, залишається одне: шукати їх кожному з нас. Зрозуміло, що він дав "практичні" поради, як це зробити. Але Харечко не про все своєчасно інформував органи МГБ. І коли була виявлена в нас націоналістична література і читачі її заарештовані, на лаву підсудних попав і сам І. Харечко. Його ширим визнанням (як на слідстві, так і на суді) не повірили і засудили разом з іншими на 25 років концтабору. До такої "організації" дуже правдоподібно належали і виконавці вбивства Я. Галана.

На початку 60 років у журналі *Жовтень* була надрукована замітка, ніби в архівах львівського КГБ існують матеріали, які дають підставу пов'язувати смерть Галана з особою Сталіна, що дуже близьке до істини. Людину, яку цікавить правда, не може не застановити факт: чому бандерівці вбили лише одного Галана? (І аж у 1949 році). Писали про них і не менш пасквільно немало інших радянських письменників, істориків та ідеологічних працівників. Можливості в бандерівського підпілля були надто великі. І ніхто, окрім Галана, не постраждав. Нищити небажаних письменників, учених, ідеологів — типовий почерк Сталіна, це більшовицький метод, а не бандерівський.

Серце "професора" не витримало: з мольбою приреченого простяг

праву руку до замполіта Кітманова, ліву поклав на серце, а очима вп'явся в портрет залізного Фелікса (Дзержинського), майже молив адміністрацію: "Бачите, як вони думають?! Карайте їх! Карайте їх! Тут їх і згноють!"

Залізний Фелікс мовчав, здивований, що через півсотні років після червоного терору вчені Академії Наук так пієтично благають його допомоги. Сцена прикро вражала: до чого може дійти жива людина!

"Вчений муж", "дослідник революційного руху" приїжджає на далекий Урал, щоб повчати тюремників, як нас катувати, і забуває: вони те ремесло і без нього добре знають.

6 червня 1975.

Пермський табір ВС 389/35
Степан Сорока

АНДРІЙ ГРИГОРЕНКО ПРО ДОЛЮ МУСТАФИ ДЖЕМІЛЕВА

Мустафа Джемілев — лідер кримських татар, не був звільнений з ув'язнення по закінченні чергового тюремного строку. За два дні до звільнення йому пред'явлене обвинувачення у наклепі на радянську систему. На знак протесту проти цього обвинувачення, зфабрикованого владою на основі брехливих свідчень, Джемілев оголосив голодівку протесту, яка триває вже понад сім місяців. Своєю тривалістю ця голодівка протесту перевищила всі відомі до цього часу. Шестимісячну голодівку витримав інший відомий діяч опору, український історик і публіцист — Валентин Мороз.

В останні дні грудня надходили дедалі тривожніші вістки про стан здоров'я Джемілева. Його вага катастрофічно падала. Згідно з заявою, оголошеною в Москві лавреатом нагороди Нобеля минулого року академіком А. Сахаровим і колишнім генералом радянської армії, що пробув кілька років в одиночному ув'язненні в радянських "психушках", П. Григоренком, Джемілев на початку грудня важив лише 35 кілограмів. Примусове штучне годування призводило до частих кровотеч стравоходу. Джемілев кілька разів на добу втрачав свідомість; постережено також зниження діяльності серцевого м'яза. З матеріалів пресконференції в Москві 3 грудня 1975 року, що відбулася на квартирі академіка А. Сахарова, виходило, що життю Джемілева загрожує серйозна небезпека.

У кінці грудня минулого року родичі Джемілева запитали Омське КГБ про стан його здоров'я. Слідчий відповів, що Джемілев уже не перебуває під його слідством. Звертання до Верховного суду РСФРР також не дало жодних наслідків. Верховний суд РСФРР відповів, що він не диспонує матеріалами в справі Джемілева.

6 січня цього року родичі Джемілева знову звернулися з запитанням до Омського КГБ, на яке їм відповіли, що справи Мустафи немає ні в Омську, ні в Москві. На питання про те, де ж є справа і який стан Джемілева, слідчий заявив: "Вас це не стосується".

На підставі описаних подій родичі Джемілева і його численні друзі в СРСР мають серйозне побоювання, що Мустафа Джемілев помер в Омській в'язниці на сьомому місяці голодівки протесту.

25. 1. 1976

Мюнхен

Андрій Григоренко

СВІТЛИЧНИЙ, КАЛИНЕЦЬ ТА ІНШІ ВІДМОВЛЯЮТЬСЯ ВІД РАДЯНСЬКОГО ГРОМАДЯНСТВА

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР), 9 лютого 1976. За вістками, що наспіли з України, літературний критик Іван Світличний, поет Ігор Калинець та 21 інших українських політичних в'язнів склали заяви, що вони зрікаються громадянства СРСР. Як відомо, подібну заяву склав минулого року Вячеслав Чорновіл. Світличний і Калинець перебувають у Пермському концтаборі; перший засуджений на 7 років таборів і 5 років заслання, другий — на 6 років таборів і 3 роки заслання.

Стало також відомо, що в листопаді 1975 року органи КГБ привозили з пермських таборів до Києва поета Василя Стуса, засудженого на 5 років таборів і 3 роки заслання. Причиною перевезення були намагання київського КГБ заставити Стуса відмовитися від своїх поглядів за ціну звільнення. Ці намагання виявилися безуспішними. З подібною метою, у тому ж часі, привозили до Києва філософа Василя Лісового, який відбуває кару 7-річного ув'язнення в Мордовському таборі (йому присуджено також 3 роки заслання). Лісовий також відкинув пропозиції КГБ.

Російська дисидентка Мальва Ланда, відома з її сміливих виступів в оборону політичних в'язнів у СРСР, яка проживає в місті Красногорську, Московської області, звернулася нещодавно до організації "Міжнародня амнестія" і до світової громадськості з проханням виступити в оборону Миколи Будуляка-Шарагіна, який тепер перебуває у Владімірській тюрмі в дуже важкому стані. Будуляк, 1926 року народження, походить з України. Під час війни його, 16-річного хлопця, німці насильно вивезли на роботу до Німеччини. Після війни виїхав до Англії, де закінчив інженерські студії. Як представник однієї з англійських фірм, він приїхав до СРСР у 1968 році і там його заарештували, обвинуватили у "зраді батьківщини" й засудили на 10 років ув'язнення. Кілька років він перебув у мордовських концтаборах. До Владімірської

тюрми його перевезли за те, що він разом з групою в'язнів підписав листа до Комітету прав людини із скаргою на поведінку таборової влади. У свій час про справу Будуляка писала міжнародня преса, але дотеперішні заходи різних закордонних чинників у його оборону не дали успіхів. Стан його здоров'я поганий; він хворіє на гостру гіпертонію. Це заставило Мальву Ланду написати своє звернення.

В ОДЕСІ ЗАСУДИЛИ ЛЕОНИДА ТИМЧУКА

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР), 11 лютого 1976. З України наспіла вістка про арешт і засуд на один рік позбавлення волі українського матроса Леоніда Тимчука.

Тимчука вперше заарештували 4 листопада 1975 року на вулиці Одеси, обвинувативши в "хуліганстві". Його засудили на 15 днів в'язниці.

19 листопада його звільнили, а чотири дні пізніше міліція знову затримала Тимчука на вулиці. В поліційному автобусі оподалік уже ждали "свідки" його "хуліганства". Таким чином проти Тимчука відкрили кримінальну справу.

Друзі Тимчука написали протестного листа до районної і обласної прокуратур, в якому вказували на те, що Тимчук не вживає алкоголю і не хуліганить на вулиці. Цього протестного листа підписали: вчителька Голумбієвська, оператор Донцов, бібліотекар Михайленко, пенсіонерка Баренбойм, модельєр Коптева і токар Крюков.

Суд відбувся в Одесі 30 грудня 1975. Не взявши до уваги протесту, Тимчука засудили на один рік позбавлення волі.

Леонід Тимчук відомий українській громаді тим, що 21 грудня 1971 він разом з Василем Стусем, Іриною Стасів, Вячеславом Чорноволом і Петром Якіром створили Комітет для оборони заарештованої тоді Ніни Строкатої. Ще до часу описаного тут випадку Тимчука переслідували, робили в нього обшук. Тому цей суд над ним треба оцінювати, як продовження КГБівської сваволі в Україні.

ЗАСУДИЛИ УКРАЇНЦЯ ЗА УЧАСТЬ В "ЕСТОНСЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНОМУ ФРОНТІ"

Нью-Йорк (Пресова Служба ЗП УГВР), 12 лютого 1976. З СРСР продісталися інформації про судовий процес у місті Талліні, столиці Естонської РСР, над членами "Естонського національного фронту". Між арештованими був українець Артем Юзкевич.

Процес відбувався від 21 до 31 жовтня 1975 року у Верховному суді Естонської РСР. Підсудними були: Калью Мяттик, Матти Кийренда, Арво Варато та українець Артем Юзкевич і росіянин Сергій Солдатов. Їх обвинувачували в "антирадянській пропаганді та агітації".

Ще перед процесом Солдатов відмовився від адвоката, мотивуючи це тим, що призначений оборонець не може захищати світогляд підсудного, якщо не хоче попасти в конфлікт з офіційними вимогами влади. До цього становища Солдатова приєднались Кийренд, Мяттик і Юзкевич.

Підсудним закидали, що вони поширили біля 40 документів, серед яких були "Програма Естонського національного фронту", "Програма Естонського демократичного руху", журнал *Естонський демократ*, журнал *Естонський національний голос* і *Промінь свободи* (російською мовою). Їм приписували також підготовку меморандуму до Генеральної Асамблеї ООН і листа до Генерального Секретаря ООН Курта Вальдгайма.

Під час процесу Солдатов запротестував проти складу суду, заявляючи, що судова колегія складається з комуністів і тому не може об'єктивно судити демократів. Суд відкинув цей протест. Суд розглядав свідчення 13 свідків, між ними П. Якіра, В. Красіна, Косарева і Тутремова. Під час попереднього слідства в Москві КГБ допитував А. Амальрика, але він відмовився давати свідчення.

У своєму останньому слові Юзкевич заявив, що він вважає себе переконаним комуністом, що він ціле життя боровся і критикував недостачі, і ніколи це не називали антирадянською діяльністю. Він сказав, що їхній процес є політичним і за 10-15 років влада буде соромитися цього процесу, так само як сьогодні соромиться процесів 1930-1940 років. Далі він сказав: "Я жив забезпечено і міг би так жити, але мої переконання не дозволяли на це".

Солдатов розповів про себе під час процесу. Він гуманіст і віруючий. Його діяльність полягала в боротьбі за демократичні свободи і не була звернена проти радянської влади. Як росіянин, який живе в Естонії, він жаліє, що відносини між російським і естонським народами "чимось очорнені". На його думку, відповідальність за це несуть росіяни, і тому він своєю діяльністю старався в якійсь мірі відкупити вину росіян. Солдатов не визнав себе винним у кримінальних діях.

Суд засудив Мяттика і Солдатова на 6 років, Кийренда і Юзкевича на 5 років таборів суворого режиму. Варато одержав знижений вирок, бо визнав себе винним. Солдатов перебуває тепер у Мордовському концтаборі, а Кийренд у Пермському. Про дальшу долю Юзкевича покищо немає даних.

АМЕРИКАНСЬКА МЕТОДИСТСЬКА ЦЕРКВА ОБОРОНЯЄ о. В. РОМАНЮКА

Даллас, Техас (УІС "Смолоскип"), 2 лютого 1976. Найбільша в світі методистська газета *Тексан Методист — Юнайтед Методист Репортер*, яка появляється тиражем у 340 тисяч примірників тижнево, опублікувала статтю про о. Василя Романюка, закликаючи своїх вірних слати Біблію для о. В. Романюка на адресу радянського амбасадора у Вашингтоні А. Добриніна.

Зразу після появи цієї статті 30 січня 1976 американський адвокат з Гейнесвіл (Тексас) Грегорі Л. Андервуд написав листа до А. Добриніна і вислав йому Біблію, як символ свободи релігії.

Коли на Захід дісталася інформація про кількомісячну голодівку українського православного священика о. Василя Романюка, який перебуває в мордовських концтаборах і домагається права мати Біблію, віцепрезидент "Смолоскипу" для зовнішніх справ А. Зварун зразу скотактувався з деякими керівниками Міжнародної Ради Церков, які брали участь у генеральній асамблеї цієї Ради в Найробі (Кенія) з кінцем минулого року.

У справі о. В. Романюка А. Зварун розмовляв з пастором Г. Накліном, визначним діячем Методистської церкви і багаторічним місіонером в африканських країнах, і також з головним редактором газети *Юнайтед Методист Репортер* Б. Героном і членом редакції цієї газети Барбарою Берг, які погодилися дати всебічну підтримку справі о. В. Романюка та опублікувати в своїй газеті статтю і заклик.

АМЕРИКАНСЬКІ ФІЛОСОФИ В ОБОРОНУ ВАЛЕНТИНА МОРОЗА

Нью-Йорк (УІС "Смолоскип"), 14 лютого 1976. П'ятдесят учасників річної конференції Американської Філософської Асоціації звернулися листом до ген. секретаря КП СРСР Л. Брежнєва в оборону В. Мороза. У цьому листі американські філософи пишуть:

"Ми, нижче підписані, які прибули до Нью-Йорку на 72 річну конференцію Американської Філософської Асоціації, є глибоко стурбовані фізичним і духовим станом Валентина Мороза.

Після 145-денної протестної голодівки проти брутальної поведінки з ним у тюрмі, Мороза далі переслідують. За найновішими вістками, йому погрожують ув'язненням у психіатричному шпиталі.

Ми апелюємо до Вас: 1) зупинити дальше переслідування Мороза і дати йому належну медичну опіку і 2) перевірити його засудження за "антирадянську пропаганду й агітацію" та легальність його закритого суду в світлі людських прав, гарантованих радянською конституцією".

Листа вислано до Л. Брежнєва в грудні 1975 року.

ПО СТОРІНКАХ РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ

Колись, після березневого пленуму правління Спілки письменників України 1973 року, у статті про тодішню літературну ситуацію на Україні я ствердив, що Василь Козаченко узаконив як авангардний жанр радянської літератури — публіцистичний нарис. Чл.-кор. АН УРСР Леонид Новиченко потрактував це як образу і поскаржився на мене в *Літературній газеті* (Москва). Але ось проминуло два з чимось роки, і на черговому пленумі Спілки, що відбувся в грудні 1975 з нагоди підсумків "участі письменницької організації республіки у підготовці до XXV з'їзду КПРС", Павло Загребельний у доповіді "Письменник і п'ятирічка" стверджує щось таке, що не промовляє на користь Новиченка:

"Найперше й найголовніше — це те, що ми за останнє п'ятиріччя мовби відродили художню публіцистику, вивели її з стану анабіозу, в якому вона перебувала досить тривалий час, знову надали їй того значення, яке вона повинна мати в загальному літературному процесі і в щоденному житті радянської людини.

"Художня публіцистика зайняла належне їй місце на сторінках друкованих органів, у видавничих плянах, у творчих плянах наших письменників, вона розвивалася бурхливо й активно як самостійний жанр. Це слід підкреслити з усією рішучістю, бо ще й досі лунають голоси про те, що, мовляв, публіцистика — це тільки заготовки, чорновий матеріал, канва для написання творів масштабних, справді художніх — романів, повістей, драм, поем..."

Голоси голосами, але доповідач стверджує великий поступ у розвитку цього модного тепер жанру. Бож:

"Усвідомлення міри й почуття відповідальності було спільне як для всіх наших друкованих органів, так і для обласних письменницьких організацій і видавництв".

Далі відзначається "велика робота" редакції журналу *Вітчизна* й інших, що вели на своїх сторінках "художній літопис" творення "найзначніших споруд нашого часу". Ніби оптимістичний висновок щодо процвітання нарисового жанру. Але тут відразу ж впадає нам в око непослідовність Загребельного. Наче б забувши все тут сказане, він раптом впадає в похмурий тон:

"Нарис, — стверджує Загребельний трохи далі, — жанр чи не найбільш безборонний, бо кожен, хто вивчив абетку і навчився, подібно до гоголівського Петрушки, скласти з літер слова, стуливши докупи кілька таких-сяких відповідних до моменту речень, уже називає це нарисом і мершій пропонує газеті чи журналові. В наслідок цього, з дозволу сказати, 'процесу' справжні нариси безслідно гинуть у завалах так званих 'актуальних матеріалів' у видавництвах виходять часом навіть цілі книжки, автори яких під назвою нарисів маскують свої найпримітивніші письмові вправи".

Ну, Павле Архиповичу, як же це пов'язати з "почуттям відповідальності", що ціхує, як ви сказали вище, і друковані органи, і обласні письменницькі організації, й видавництва?

За ці останні два роки з нарису в радянській літературі розвинуту різновид цього жанру: белетризований нарис, що називається документальною повістю. У ньому вправляється досить багато письменників. Моємо вірити Загребельному, що результати цих вправ плачевні.

"Впадає в око, — констатує Загребельний, — дивовижна однамітність переважної більшості наших публіцистичних виступів. Відбувається якась незбагненна нівеляція творчих індивідуальностей. Навіть здібні літератори з усталеною репутацією, беручись за нариси, мовби втрачають свій творчий нерв, зрікаються будь-яких мистецьких амбіцій. І це стосується не тільки прози, але, що вже зовсім неймовірно, — навіть поезії.

"Я навмисне обминаю речі зовсім халтурні, бо вони навіть не варті розмови, та й авторам їхнім ніякі розмови не допоможуть, адже це люди, як правило, біялітературні. Але коли поєднуються для написання живоотретних картин з життя сучасного села такі дві яскраві творчі індивідуальності, як Є. Гуцало і Р. Самбук, то ждеш від них речей непересічних, оригінальних, справжнього відкриття. І що ж? Мов той мітичний кентавр, цей спільний автор багато втратив як від Гуцала, так і від Самбука, і хоч пише про речі вельми цікаві і повчальні (що треба всіляко заохочувати), але часом занадто безбарвно і, сказати б, ненатурально".

Дивна наївність чи рутинована вправність видавати фальш за правду? Очевидно, останнє. Бо як же може виглядати "незбагненною нівеляція творчих індивідуальностей", коли зводять до купи двох зовсім різних письменників для спільної праці над жанром, їм обом не властивим? Один з них, Гуцало, типовий побутописець, а Самбук — справді талановитий у пригодницькому жанрі. Спільно ж вони мають писати документальну повість про колгосп у наперед заданому оптимістичному пляні. Годі й придумати кращий спосіб нівеляції творчих індивідуальностей.

■

Не нове, але доведене до безглуздя перед XXV з'їздом КПРС: центральна тема для літератури — партія і комуністи. Власне до цього з'їзду виходять такі спеціальні збірники. У *Літературній Україні* (яка, за слушним твердженням нашого співробітника Шпорлюка, перестала бути літературною) від 27 січня ц. р. М. Слабошицький рецензує один такий збірник під назвою *Комуністи, вперед!* Це збірка поезій, що вийшла у видавництві "Радянський письменник". Починає автор з "відкриття":

"З найважливіших і соціально значущих тем усієї радянської поезії першість безперечно належить темі партії комуністів. До неї мистці, як правило, приходять у пору своєї творчої зрілості. Бо вимагає вона виняткової духовної мобілізації, глибинного проникнення в сутність соціальних процесів, справжньої мистецької майстерності.

"Наша література має чудову скарбницю творів, що оспівують вірних лєнінцїв, рідного Ілліча, подвиги і звершення народу. Своєрідним підсумком, сказати б, революційним пашпортом української радянської поезії став щойно виданий збірник *Комуністи, вперед!*

Не будемо ні цитувати далі, ні коментувати. Зауважимо лише, що це не поодинокі видання, вони виходять серіями. Майже одночасно з названим збірником вийшов двотомник, що має назву, яка говорить сама за себе: *Сталь і ніжність*. У вишуканості таких назв Павло Тичина був справді неперевершений.

Вияви організованого згори холуйського вихвалєння всього російського не новина для української радянської літератури. І як ми про це згадаємо, то лише тому, що нас прикро вразило, що на цю стежку спихають і поетів, які досі засвідчували наче б добре почуття міри. Такий Виталій Коротич. У грудневому числі *Вітчизни* він надрукував статтю під назвою "Столиця", в якій холуйство сягає геркулесових стовпів. Передруковуємо уривки з неї:

"Голос Москви.

"Пам'ятаю його у воєнних зведеннях, а батько мій пам'ятає в повідомленнях з полів громадянської, а дід пам'ятав у голосах гудків найбільших заводів, будь-коли ним чутих. Голос Москви.

"Світ так чи інакше чув його понад вісім століть підряд, але в останні піввіку прислухається з напруженою увагою, бо історія нашого часу прийняла в себе слово і справу Москви як один з основних складників. На тому стоїмо...

"Школа Москви — це школа Леніна, школа інтернаціональної соціалістичної революції, школа братерства.

"Школа Москви — в усьому, як у кожному ударі людського пульсу повторюються могутні поштовхи серця.

"Коли ми говоримо про школу Горького в радянській літературі — це також школа Москви. І традиції революційної поезії, шляхи Маяковського починалися тут; і театри Станіславського, Вахтангова, Мейерхольда початкувалися у Москві. Не може назвати іншого міста в світовій історії, де за такий короткий час — першу третину нашого століття — відбулися б події, такою мірою визначальні для шляхів розвитку людства, де з такою щедрістю б закладалася культура на всі часи, де революція ішла б в усіх вимірах — суспільному, мистецькому, науковому... Хоча Москва — чіткий аргумент на користь саме того, що перебудова суспільства йде разом з перебудовою його культури.

”Москва промінилася й проміниться полум’ям революції на всі континенти: Назим Хікмет і Бертольд Брехт, Дієго Рівера й Джон Рід жили з обличчями, зверненими до неї. Не можу назвати жодного помітного митця радянських народів, який не відчував би своєї причетності до процесів, що виникають та визрівають у Москві. Столичність Москви насамперед духовна, і моральний авторитет столиці ще тисячу разів учитиме й єднатиме народи, мови, мрії. Москва ворожа усякій провінційності та дрібності. Навряд чи хтось міг би обчислити, скільком людям дала вона сили й надії у боротьбі за велику мету!

”Москва чудово знає всю історію, що самотність, загнаність, замкнутість, вбиває душі людей та цілих народів, і вона вміє виводити із самоти в широкий і дружній світ. Коли я пишу про Москву, то завжди бачу її щедро поєднуючу, а не розділяючу силу, силу її справедливості й мудрості.

”Бували і є на світі міста, замилені у свою давнину [Рим], в незрівнянну свою елегантність [Париж], у свою модерність [Нью-Йорк], в своє велелюддя [Токію], у свою незвичайність [Бразилія]. Більшість згаданих тут і не згаданих знаменитих міст починають недвозначно й одноманітно нав’язувати вам себе саме з найефектнішого, з очевидного боку. Москва інша, і з нею треба довше побути разом, поспілкуватися довірливо віч-на-віч. Для того, щоб відкрилася вона. Саме дух Москви переконали приїжджих найбільше — справедливість Москви, дружність Москви, природність Москви. Але для того, щоб Москва навстіж розкрилася перед вами, треба широко й зацікавлено до неї ввійти. Ввійшовши так — назавжди станеш багатшим душевно.

”...І звать себе москвичами актори й режисери театрів, вивчені, підготовлені, скомплектовані у повному складі в Москві — для Таджикистану, Калмикії, Бурятії, Омська. Москвичами пам’ятають себе учені в усіх кінцях світу — ті самі, хто вчора був у багатотисячному загоні столичного студентства. Більшість радянських і чимало зарубіжних воєначальників вийшли з військових академій нашої столиці. Протягом перших десятиріч Жовтневої ери Москва стала одним з найавторитетніших міжнародних центрів, надалі лиш зміцнюючи цю репутацію. Я вже казав, що московський вітер надійно обтрушує з багатьох провінційний пил; не одного й не двох захистила Москва від місницьких провінційних буранів; широта погляду на світ і щедре бажання вчити охочих своїй справедливості й ширості — московська риса.

”Достоїнства Москви не всі звичні. Коли я скажу вам зараз, що Москва веде перед у всесоюзному виробництві ліків, точних механізмів і приладів, меблів, тканин з вовни та порцелянових чашок — причому обсяг кожного виробництва більший, ніж у деяких європейських державах, — ви можете здивуватись, але в кожному разі поставитеся до

цього спокійно: ми звикли до московської трудової першості. Так звикли, що іноді забуваємо про багато вмінь Москви: про те, що тут один з центрів металургії поряд з українськими, а під Москвою майже Донецький вугільний басейн. Але знову йдеться не про те, в скількох галузях працюють москвичі, а про те, як саме вони працюють. Робітничий клас був революційним серцем двомільйонної Москви 1917 року, нині він є одним з головних осередків революційного світу. І звідки б ми не були родом — нас міряють ним. Скільки вже разів наші вороги проголошували радянських людей — естонців, українців, туркменів, башкирів — "людьми Москви"; твори Тичини, Рильського, Ауєзова, Леонідзе, Смуула називали "московською пропагандою", а бойові перемоги в Прибалтиці, на Волині та в Білорусії — "московськими ударами". Москва стала синонімом ленінської революції, і вороги нестримної революції лють свою спрямовують на Москву.

"Хоч як там було б, але на планеті є дуже небагато столиць, які змогли б відстояти і зміцнити свої імена з такою гідністю, як це робить Москва. Достойно врісши в нові часи, Москва зв'язала, як завжди пов'язувала, ім'я своє з усім найпрекраснішим, що визначає наш час. Щойно всі дістали новий аргумент на користь цього: ідея наради в Хельсінкі та головні положення Декларації, підписаної цього літа главами 35 держав, починалися звідси, з Москви, з радянської столиці. Звідси ж пролунали щойно проголошені на сесії ООН радянські пропозиції про заборону розробки й виробництва нових видів масового знищення і нових систем такої зброї та про укладення договору про повну й загальну заборону випробувань ядерної зброї.

"Щодня більше п'ятисот поїздів приходять до Москви й відходять з неї: більшість міжнародних маршрутів починаються на Київському вокзалі і далі йдуть через Київ, крізь Україну, простелюючи шлях свій, впевнено започаткований у Москві. Поїзди йдуть полями кривавих і лютих битв, де монгольські зотлілі сідла поєдналися вже з тліном фашистських шинелей; понад усі минулі попели та пожежі Москва торує шляхи, якими поєднується великий наш і непростий світ. Це теж "московські удари", це теж праця Москви.

"Читаючи репортаж одного західного журналіста про нараду глав європейських країн у Хельсінкі, я звернув увагу на те місце, де газетяр здивовано пише, що Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев, виявляється, особисто знайомий мало не з усіма керівниками держав континенту. "Дух Москви", — низав плечима незадоволений журналіст. Але який же він прекрасний, дух взаєморозуміння і співробітництва! Дух Москви, що допомагає державним лідерам зустрічатися за столами переговорів, поетам — на сторінках різномовних видань, космонавтам — на навколосеземних орбітах.

"Що таке Москва! Відповідь кожного з нас буде своя, як усі слова

любіві, всі слова про найдорожче. А вагомість Москви визначається насамперед її моральною роллю в житті кожного з нас, бо є на світі міста з не меншим населенням, з не меншим промисловим потенціалом, з не меншою територією. Немає лише другої Москви.

"Тут живе тільки близько трьох процентів населення Радянського Союзу: більшість європейських столиць зосереджує в собі одну четверту чи одну п'яту частину громадян своєї держави і вже цим посідає в ній панівне місце. Велетенська ж Москва неосяжна насамперед своїм небаченим умінням любити і творити добро. Не нагадуватиму, скільком країнам ми простягли звідси руку допомоги, скільки угод про дружбу тут підписали, свято дотримуючись кожної їхньої літери. У нас не часто траплялися неймовірні надміри хліба, цукру чи м'яса, часом не вистачало й собі; але ніколи ще жоден друг наш не вмер з голоду й холоду, жоден друг наш не лишався беззахисним. "Рука Москви" щедра й ласкава для друзів і нещадна для ворогів, — я раптом згадав про неї. Скільки створено ворогами нашими злих міфів про ту руку! Але ж рука Москви підписує декларації про роззброєння та ухвали про допомогу, рука, спрямована Центральним Комітетом ленінської партії, що працює в Москві.

"Не думаю, що перелічиш усі головні московські заводи, навчальні заклади, скарбниці культури, театри, назвеш бодай найпомітніші з московських шкіл. Всі ми щодня торкаємо речі, зроблені вмілими руками Москви, читаємо мудрі книги, тими руками написані. Дев'яноста мовами розмовляє щоденно Московське радіо, і телевізійні передачі з Москви теж приходять до нас щодня. Це немов кола на безмежному морі; кола, що безперервно розходяться з одного центру. Кола навкруги багатопверхового тригранника Ради Економічної Взаємодопомоги, кола навкруги Будинку дружби, кола навкруги московських видавництв, кола навкруги славних московських підприємств. Як лише в цьому столітті пішли звідси кола Революції, кола соціалістичного змагання, кола п'ятирічок..."

■
Читач може закинути авторові цього монтажу: чому ж бачити лише зле. Спробуй пошукати й гарне. Справа майже безнадійна, але в наступному огляді спробую це зробити.

Іван Кошелівець

3 життя українців у світі

■ Появився сьомий том словникової частини *Енциклопедії Українознавства*, що виходить в рамках Наукового Товариства ім. Шевченка. Головним редактором *Енциклопедії Українознавства* є проф. Володимир Кубійович. У сьомому томі включені гасла від "Пряшівщина" до "Сиг". Серед гасел є м. ін. такі як: Російська мова на Україні, РСДРП, Росія й Україна, Русифікація, Рух опору, Сверстюк Євген, Семенко Михайло. Цей том починається сторінкою 2405 і кінчається сторінкою 2800.

■ У видавництві "Наукова думка" появилася у Києві тритомна *Археологія Української РСР*. Праця охоплює період від кам'яної доби до Київської Русі. Чимало місця присвячено трипільській культурі та зв'язкам з народами західньої Європи, Кавказу та Закавказзя.

■ Видавництво болгарського університету в Софії випустило бібліографічний довідник п. н. *Українська радянська художня література й літературна критика у Болгарії 1917-1947*. Уклала довідник Весела Хрусанова. Згідно з ним до 1947 року перекладено на болгарську мову 1200 творів 280 українських радянських авторів. Цими перекладами займалися 260 болгарських письменників та перекладачів.

■ Заходами Української Вільної Академії Наук в США та Інституту для вивчення національного питання в СРСР при Колумбійському університеті відбулася 14 лютого 1976 року в Нью-Йорку конференція, присвячена питанням розвитку суспільних наук в Українській та Білоруській РСР. Організували конференцію українські дослідники Анна Процик та Олег Федішин і керівник згаданого Інституту Едвард Олвирт. На конференції виступав проф. Юрій Шевельов та інші українці й неукраїнці, в більшості професори американських та канадських університетів: Іван Мигул, Ян Запруднік, Анна Процик, Костянтин Савчук, Глорія Єдинак, В. Кіпель, Степан Процюк, Віра Качмарська, Ярослав Білінський, Олег Федішин, Осип Данько, Везлі Фішер, Марко Кумент, Іван Коропецький, Мирослава Знанько, Едвард Касинець. Доповідачі говорили про стан історичних, демографічних, політичних, правничих та економічних наук, а також про розвиток антропології та бібліотекарства на Україні і Білорусі.

■

В Нью-Йорку, у районі Лонг Айленд, відбулися 1 лютого 1976 року спільні громадські збори Комітету оборони радянських політичних в'язнів в СРСР та Комітету оборони радянських євреїв. Метою зборів було заявити солідарність з Вячеславом Чорноволом та єврейським в'язнем в СРСР Борисом Пенсоном і мобілізувати громадську опінію світу для заходів в їхню користь. Чорновіл і Пенсон перебували разом в одному Мордовському таборі і спільно вели голодівку на знак протесту проти умов тримання в радянських таборах політичних в'язнів. Про свої та інших в'язнів переживання в таборах СРСР Чорновіл і Пенсон розповіли в окремому документі, що продівася також поза межі Радянського Союзу. Запрошені на вищезгадані збори учасники мали змогу познайомитися з писанням Чорновола і Пенсона в перекладі на англійську мову. Головні доповіді на зборах виголосили Роман Купчинський та Інез Вайсман. Там промовляв також Павел Літвінов, який в 1974 році виїхав з СРСР, член Конгресу США Лестер Вулф, колишній член уряду США Рамзі Кларк та інші.

■

Закордонний відділ київського радія зменшив об'єм пересилань для українців за кордоном на шість годин тижнево. У той же час збільшили на шість годин радіопересилання англійською мовою. Серед українців, що живуть у західних країнах це пояснюється так, що намагання радянського режиму приєднати до себе закордонних українців шляхом радієвої пропаганди не дають жодних успіхів і тому тепер починається спроба поширювати впливи серед народженого за кордоном і там вихованого українського покоління.

■

Наталія Горбаневська, російська поетеса і перекладачка, що відома із своїх мужніх виступів в обороні інакодумуючих в СРСР, яка недавно емігрувала на Захід і мала розмову з представником радіостанції *Свобода*, в якій м. ін. сказала: "Кожна зустріч з українськими інакодумцями, — а я бачила Чорновола, Строкату, Світличного — була великою радістю і для мене, і для них. Крім того, я писала до таборів, до в'язниць. Я писала до Михайла Сорочи, до Святослава Караванського. Хоч їхнє листування було обмежене, я іноді одержувала листівки від них. Особливо дорогі були для мене листівки від Катерини Зарицької... Я читала *Лихо з розуму* Чорновола, шоправда, в перекладі російською мовою, кілька випусків *Українського вісника*, з першого по п'ятий, *Репортаж із заповідника імені Берії* Валентина Мороза. Цей останній твір, хоча й український, ми, я думаю, маємо право вважати за наш спільний документ, бо він обороняє права всіх політичних в'язнів".

ДО ПИТАННЯ УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ ВЗАЄМИН

Шановна Редакціє,

про конечність українсько-польського порозуміння останнім часом були друковані численні відгуки в українській і польській пресі. В українській публіцистиці найбільш прихильно до цієї проблеми ставляться передусім *Сучасність* і щоденник *Свобода*, у польській — паризька *Культура*, лондонські *Вядомосьці*, *На антені*, *Лісти до поляків*.

Стаття Львів'янина (*Сучасність*, січень 1976) — це однак не є "ше один голос у дискусії", а з багатьох поглядів справді новий голос. Його вагу я добачаю передусім у тому, що це конкретний голос з теперішньої Людової Польщі, який не обмежується загальними сантиментальними заявами, чим грішать переважно дотеперішні дискусанти з Польщі, а також і еміграційні автори. Львів'янин ставить проблеми у реальній, сучасній площині, подає висновки з наявного стану та конкретні пропозиції щодо дальшої діяльності в напрямі будови спільного фронту проти російського імперіалізму. Вражає передусім переконання автора, що ідея співпраці між нашими народами вже назріла настільки, що якби була змога влаштувати в цій справі голосування, вона була б схвалена значною більшістю голосів. Однак, таке голосування під цю пору нездійсниме, тому автор пропонує, щоб наші емігранції поклали підвалини під таку будівлю нашої майбутньої співпраці. Першим кроком до цього має стати визнання взаємно заподіяних кривд і взаємне вибачення за них, але без роз'ятрювання ран, бо вони викликають тільки сліпу ненависть. Наступний крок — це зречення назавжди будь-яких територіяльних домагань і визнання сучасного територіяльного розмежування "як остаточного, бо цього стану ніхто вже не змінить".

Варто пригадати, що це твердження перегукується з поглядами польського єпископа Рубіна, які він висловив в інтерв'ю з автором цього листа, що ті історичні звершення, які заіснували, є невідворотні (*Свобода*, 30 січня 1976).

Стаття Львів'янина замітна ще й тим, що він відкидає поширений в деяких польських колах погляд про потребу шукати порозуміння з Росією за ціну незаінтересованости долею України та інших неросійських народів СРСР. На його думку, в такій постановці Польща назавжди залишалась би в ролі сателіта будь-якої Росії. Автор засуджує такі антиукраїнські голоси у польській пресі.

Слід ствердити, що також в українській пресі зустрічаємо статті, які утруднюють ідею українсько-польського порозуміння. Автори тих

статтей черпають свої відомості з таких брукових польських газет, як *Гвізда Полярна* чи журналу *По Просту*. А втім, поважна польська публіцистика відмежовується публічно від таких виступів (*Культура*, грудень 1975).

Автор аналізує також можливості співпраці широкого вахляра поневолених Росією народів. Він вважає, що українсько-польське зближення буде тим стрижнем, довкруги якого зможуть об'єднатися у спільній боротьбі всі інші поневолені народи. Напевно це буде також стимулом для їхньої відпорности супроти русифікації чи советизації.

Львів'янин закінчує свою статтю оптимістично, вважаючи, що ідея польсько-українського порозуміння набирає щораз глибшого і загального визнання серед широких кіл людей у краю, тих, хто почуває відповідальність за майбутнє польського народу.

Павло Турула

Друкуємо листа Павла Турули як один з численних прихильних коментарів, що їх ми одержали від наших читачів після надрукування у січневому числі нашого журналу одержаної з Польщі статті Львів'янина. — Редакція.

ЩЕ ДО СПРАВИ Я. ГАЛАНА

Шановна Редакціє,

варто згадати, що версія, подана С. Сорокою про вбивство Я. Галана, зааранжоване колами КГБ у Львові (див. повідомлення Пресової Служби ЗП УГВР у цьому випуску), має підтвердження у висловах одного партійця-киянина (прізвища не називаю зі зрозумілих причин), що їх мені доводилося почути особисто 1968 року. Мій співрозмовник був переконаний, що це вбивство з 24. 10. 1949 року було зааранжоване, щоб винищити рештки ще не репресованої львівської й галицької інтелігенції. Прониклі в обласну мережу ОУН агенти КГБ уможливили доклати цього вбивства руками членів ОУН. А КГБ допоміг у виконанні цього акту тим, що: 1) Галанові підставлено раніше як "дружину" вродливу кагебістку, яка саме на той час, коли мало бути виконане вбивство, вийшла з помешкання, замкнувши в лазничці великого собаку, що його Галан тримав у помешканні; 2) наказавши місяць перед тим віддати особисті револьвери всім цивільним "відповідальним" працівникам у Львові, до яких належав і Галан. Після похорону вбитого — а на похороні вся дорога на Личаківський цвинтар була обставлена обабіч кагебістами (нібито для охорони перед можливими замахами ще й на домовину, насправді ж для створення атмосфери страху) — почався справжній погром української інтелігенції у Львові й скрізь у Західній Україні.

Для прикладу: письменницю й давню діячку жіночого руху в Галичині Ольгу Дучимінську засудили тоді ж на 10 років концтабору тільки за те, що в неї на квартирі жив українець-студент, який був знайомим Стахура, тобто того студента, що зарубав Галана сокирою. "Дружини" ж убитого Я. Галана зовсім не суджено за таку її дивну поведінку цього пам'ятного дня, 24. 10. 1949 року. Мій співрозмовець зустрів її в рік після того як розкішно вистроєну співподорожню в купе м'якого вагона поїзду зі Львова до Києва.

Олекса Горбач

У ВЛАСНІЙ СПРАВІ

Член редакції нашого журналу Роман Рахманний зажадав опублікувати його заяву, в якій він висловлює протест проти публікації перекладів поезій Х. Лопеса-Пачеко, що надруковані в листопадовому числі Сучасности за минулий рік. Задовольючи бажання редактора Рахманного, містимо нижче його заяву і вияснення перекладача названих віршів Вольфрама Бургардта, теж члена редакції Сучасности. На цьому вважаємо справу вичерпаною.

Редакція

ЗАЯВА РОМАНА РАХМАННОГО

Прочитавши листопадовий випуск журналу *Сучасність*, що його саме отримав, я змушений опублікувати наступну протестну заяву з приводу вміщення там віршів Х. Лопеса-Пачеко:

Вважаю своїм журналістичним обов'язком довести до відома передплатників і читачів журналу *Сучасність*, що вірші еспанського прокомуністичного поета Х. Лопеса-Пачеко вміщено у листопадовій книзі журналу *Сучасність* (1975) без ніякої консультації зі мною, як з довголітнім членом редакційної колегії.

Заголовок над цими віршами обманює читача, мовляв, їхній автор писав на українські теми. Примітка перекладача з поясненням мотивів уміщення тих віршів суперечить принциповим засновкам журналу *Сучасність*, який створено було з метою обґрунтувати, обороняти і пропагувати українські національно-самостійницькі позиції, а не фіктивний інтернаціоналізм.

Роман Рахманний

ВІДПОВІДЬ ВОЛЬФРАМА БУРГАРДТА

Як перекладач віршів Х. Лопеса-Пачеко вважаю за потрібне відгукнутися на протест редактора Рахманного.

1. У своїй заяві пан Рахманний поспішає закинути Лопесові-Пачеко прокомунізм, але не уточнює, що його поезії об'єктивно вдаряють в основу кожної тоталітарно-поліційної системи, в тому числі й більшовицької. Можливо, що для редактора Рахманного "правовірність" чи "лівовірність" автора становить один з головних критеріїв при доборі літературних творів. Хотілося б вірити, що це не так. *Сучасність* досі не лякалася лівизни чи правизни такого чи іншого письменника, і, здається, не лякався її також редактор Рахманний, бо не протестував проти поміщення таких правих поетів, як Георгієв чи Борхес, або таких лівих, як Квазімодо чи член КППС Драч.

2. Тяжко зрозуміти, чому пан Рахманний так обурюється підзаголовком "Десять віршів на українські теми", коли в супровідній нотатці було ясно і недвозначно вказано на його символічний характер. Чи, може, автор заяви вважає, що перекладач скривдив франківський режим, натякнувши підзаголовком на певну схожість його з більшовицькою системою на Україні? Знову хочу вірити, що це не так, бо зараховую пана Рахманного до тих людей, для яких шляхи українського націоналізму і західного фашизму розминулися безповоротно у вогні другої світової війни.

3. А, може, пан Рахманний гнівається, що перекладач нетактовно "очорнив" червоний режим на Україні, натякаючи на деяку подібність його до еспанського фашизму. Відкидаю і цю версію як суцільний абсурд.

4. Пан Рахманний закінчує свою заяву обвинуваченням у "фіктивному інтернаціоналізмі". Невже він вважає всерйоз, що *Сучасність* повинна замкнутися в колі власної національної проблематики і — боронь Боже! — не виявляти зацікавлення революційними процесами чи національно-визвольними рухами інших народів (навіть коли йдеться про наших ближчих чи дальших європейських сусідів). Якщо довести таке ізоляціоністське думання до логічного кінця, то треба рекомендувати, щоб чужоземні журнали теж у міру можливостей обминали "несвої", наприклад, українські проблеми. Ні, пане Рахманний, дозвольте не погодитися. Таке інтелектуальне і моральне самообкраяння досі було, і надіюсь, що завжди буде неприйнятним для нашого журналу. Я певний, що цим висловлюю не тільки власне переконання, але й думку інших членів редакційної колегії.

Вольфрам Бургардт

Зміст

- 3 Виступи Леонида Плюща в Парижі

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 15 *Василь Стус*: Поезії.
- 17 *Емма Андіївська*: Роман про людське призначення (II).
- 33 Шляхом сонета. Переклади з італійської та еспанської *Ігоря Качуровського*.
- 36 *Лариса Микита*: Прозова творчість Емми Андіївської у світлі трьох її творів.
- 52 *Дарія Сіяк*: Пам'яті Єжи Єнджеєвіча.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ_д

- 55 *В. Середа*: Пацифізм чи мілітаризм нашої визвольної думки.
- 59 *Мирослав Прокоп*: З перспективи одного десятиріччя.
- 69 Коментар до коментарів.

ДОКУМЕНТАЦІЯ І ПУБЛІКАЦІЇ

- 73 *Вячеслав Чорновіл*: Воєнному прокуророві Прикарпатської військової округи (II).
- 82 *Оксана Мешко*: До міжнародної організації *Амнестія*.

З МИСТЕЦЬКОЇ ХРОНІКИ

- 96 *Ірина Петренко-Федишин*: До виставки ліноритів Володимира Баляса в Нью-Йорку.
- 98 *Зеновій Л. Фецак*: Виставка Юрія Соловія у Філядельфії.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 101 *Леонід Лиман*: Демографічна політика і демографічна дійсність у Радянському Союзі.
- 104 *Павло Турула*: Студія про природу російського імперіалізму.

ОГЛЯДИ, НОТАТКИ

- 107 Дипломовані виступники — не кращі від офіцерів КГБ.
- 110 Андрій Григоренко про долю Мустафи Джемілева.

- 111 Світличний, Калинець та інші відмовляються від радянського громадянства.
- 112 В Одесі засудили Леонида Тимчука.
- 112 Засудили українця за участь в "Естонському національному фронті".
- 113 Американська Методистська церква обороняє о. В. Романюка.
- 114 Американські філософи в оборону Валентина Мороза.
- 115 *Іван Кошелівець*: По сторінках радянської преси.
- 121 З життя українців у світі.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

- 123 *Павло Турула*: До питання українсько-польських взаємин.
- 124 *Олекса Горбач*: Ще до справи Я. Галана.
- 125 У власній справі.

Адреси наших представників

Австралія: Library & Book Supply
16 a Prospect Street
Glenroy, Vic. — 3046

Аргентина: M. Wasylyk
Cooperativa de Credito
"Renacimiento"
Maza 144
Buenos Aires

*Велико-
британія:* Mr. S. Wasylko
4, The Hollows
Silverdale, Wilford
Nottingham

Канада: I. Eliashevsky
118 Medland St.
Toronto, Ont. M6P 2N5

США: G. Lopatynski
875 West End Ave.
Apt. 14 B
New York, N. Y. 10025

Швейцарія: Dr. Roman Prokop
alte Landstrasse 22
8803 Rüschtikon

Швеція: Kyrylo Harbar
Box 62
Huddinge

Передплати з усіх інших країн просимо надсилати безпосередньо на адресу видавництва.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ

місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1976 рік

одно число: річно:

Австралія	1.—	10.—дол.
Австрія	30.—	300.—шил.
Англія	0.60	6.—фун.
Аргентина	5.—	50.—пез.
Бельгія	75.—	750.—бфр.
Бразилія	5.—	50.—н. круз.
Венесуеля	2.—	20.—ам. дол.
Голляндія	5.—	50.—гул.
Канада	2.—	20.—к. дол.
Німеччина	4.—	40.—нм
США	2.—	20.—ам. дол.
Франція	7.—	70.—ффр.
Швейцарія	6.—	60.—шфр.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 9. — дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів, які висилають чеки прямо на нашу адресу, виготовляти їх обов'язково на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Чеки, виготовлені на «Сучасність» чи на окремі прізвища працівників нашого вид-ва, утруднюють і деколи унеможливають їхню реалізацію.

Адреси для влат:

Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.

Karlsplatz 8/III, 8000 München 2

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr.: 22/20457

Postscheckkonto: PSchA München
Kto Nr.: 22278-809

НОВІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

ЕММА АНДІЄВСЬКА

НАУКА ПРО ЗЕМЛЮ

Мюнхен, 1975, 126 стор. Обкладинка Якова Гніздовського.

Найновіші поезії авторки збірок поезій *Поезія, Народження ідола, Риба і розмір, Кути опостінь, Первні, Базар, Пісні без тексту* та прозових творів, зокрема виданих в останніх роках у нашому видавництві романів *Герострати* і *Роман про добру людину*.

Ціна 4.00 дол.

БАБАЙ

КАРУСЕЛЯ ВІРШІВ

Лірика, сатира, гротеск, придибашки, баляндраси, словокрутки, присіканки та чиста правда.

Мюнхен, 1976, 240 стор. Обкладинка, ілюстрації та передмова Едварда Козака. Редактор збірки — Святослав Гординський.

Збірка сатирично-гумористичної поезії відомого поета і прозаїка Богдана Нижанківського.

Ціна 7.00 дол.

Замовлення на всі видання "Сучасности" висилати на адреси В-ва:

В Європі:

Sučasnist
Karlsplatz 8/III
8000 München 2
Federal Republic of Germany

у США:

Nina Ilnytskyj
875 West End Ave, Apt. 14B
New York, 10025
USA